

Ключови думи:

*Matrimonium, nuptiae, mater,
mater familias, pater, pater
familias, procreatio, liberi*

Keywords:

*Matrimonium, Nuptiae, Mater,
Mater Familias, Pater, Pater
Familias, Procreatio, Liberi*

Malina Novkirishka-Stoyanova

**Marriage and Procreatio
in Ancient Rome**

The study presents the Roman concept of marriage as a union of spouses with the purpose of giving birth, raising and educating the children. In parallel are presented the social roles of mother and father in the Roman family and the legal framework of their status. The article shows some of the main points of promoting the birth rate increase and stabilizing the procreative function of marriage for demographic and political purposes. Some of them – and especially the protection of the interests of children, which can be a starting point for the modern development of the system for stabilizing the marriage and the family to face the social challenges of the XXI century.

**Prof. Malina Novkirishka-
Stoyanova, Dr. Habil.**

*Member of the Law
Department of New
Bulgarian University*

e-mail:

mnovkirishka@nbu.bg

*Professor of Private
Roman law at the Law
Department of NBU Areas
of specialization:*

*Private Roman Law,
Comparative Law, History
of Roman Law, Ancient
Legal Systems, Roman Law
Reception in Europe.*

*Author of monographs and
articles in professional
periodicals in Bulgaria and
abroad.*

<https://doi.org/10.33919/yldnbu.20.9.2>

Малина Новкиришка-Стоянова

Брак и *procreatio* в Древния Рим

В статията е разгледана римската концепция за брака като обединение на съпрузите с цел създаване, отглеждане и възпитание на децата. Паралелно са представени социалните роли на майката и бащата в римското семейство и правната уредба на техния статус. Маркирани са и някои от основните моменти на насърчаването на раждаемостта и стабилизирането на прокреативната функция на брака с демографски и политически цели. Някои от тях – и най-вече защитата на интересите на децата, които могат да бъдат отправна позиция и за съвременното развитие на уредбата за укрепване на брака и семейството пред социалните предизвикателства на XXI век.

1. Въведение

Демографското развитие е един от основните въпроси на съвременността. Обикновено то се свързва с научното изследване на населението и неговото нарастване и характеристики, разглеждани предимно върху количествените показатели и статистически индекси. И ако за някои части на света този въпрос се свързва със затруднения от всякакъв характер и с необходимост от държавна намеса, контрол и ограничения на естествения прираст на човешкия род, в други – и най-вече в Европа, от 80-те години на XX век все по-често се говори за демографска криза, деградация, дори катастрофа. Независимо от терминологията и емоционалността те означават трайната негативна тенденция за възпроизводство на населението на фона на етнически, религиозни, бежански и пр. конфликти.

Наред с факторите с икономически, социален, политически, религиозен, биологичен и пр. характер, които имат влияние върху това развитие, в последните десетилетия все по-често се поставя проблемът за значението на семейството за стабилността и развитието на отделните народи и за човешката цивилизация въобще. Един проблем, който има различни

измерения, но сякаш е вечен и поставя на изпитание публичната власт и правото, които трябва да отчетат тези фактори, да определят предвидимите (а често и непредвидимите) последици и да открият необходимите политически механизми, насърчения и закрила. Семейството, разглеждано като умален модел на държавата в Античността, се явява социален структурен феномен.

В този контекст бих искала да представя някои размисли за значението на брака и раждаемостта не толкова в типичния демографски контекст, а по-скоро във връзка с философската и идейна основа на правните норми, които предпоставят нарастването на римското общество и държава. Обикновено тази основна и постоянна цел се определя с два изрази, относими както за действията на римските републикански магистрати, така и на императорите в един период от повече от 10 столетия: *augescens civitas* със създаването на правната защита чрез *legis actiones*, създадена според Помпоний към края на IV в пр. Хр.¹ и грижата за *amplianda civitas* в една конституция на император Юстиниан от 530 г.² На фона на дискусиите „за“ и „против“ брака, неговото „реформиране“, утвърждаването на свободните съпружески и други съжителства и партньорства, въздържането от раждане на деца и създаването на многолюдни семейства може би някои от тези размисли, свързани с конкретния римски подход по тези въпроси, могат да послужат за аргументация и в съвременните изследвания и стабилността на правните понятия и уредба.

В заглавието използвам един латински термин – *procreatio*, който има утвърдено съдържание в съвременната наука и обикновено се превежда като „раждане, възпроизводство на потомство, репродукция“ и пр.³, но съдържа един много идеен заряд, за който рядко се сещаме. Лексемата *procreatio* произлиза от глагола *pro-creo*, чиито съставни части са свързани със създаването, нарастването и творенето във всичките му форми (*creo*)⁴

¹ D. 1.2.2.7 (*Pomponius libro singulari enchiridii*)...*Augescente civitate quia deerant quaedam genera agendi*...

² CJ. 7.15.2 – ...*Neque enim eum tantummodo civitatem Romanam adipisci columus*...

³ Терминологията, използвана относно размножителния процес при хората, е „по-деликатна“, макар и да се използват някои идеи за „производство“ и „продукция“ като резултати от процес в най-общ смисъл, но като цяло тя се свежда до биологическите характеристики на създаването на потомство, на нов живот, при който генетичният материал се предава от поколение на поколение и осигурява продължението на човешкият вид. Вж. статията „Replication and Reproduction“ от Stanford Encyclopedia of Philosophy на <https://plato.stanford.edu/entries/replication/>

⁴ Ernout, A., Meillet, A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Paris, Klincksieck, 2001, p.149, където се отбелязва прехода на значението на този глагол от сферата на аграрните отношения в

и представката pro-, с която се означава поставянето на преден план, но и връзката с предците и предходните поколения. В този смисъл – с акцент върху съзидателната, градивна същност на появата на нов живот, който носи родовата памет и я предава на бъдещето, е и употребата на термина в правните текстове, на която ще се спра по-долу.

2. Понятието за брак и неговата цел

В повечето съвременни курсове по семейно право в материята за брака често се цитира определението на класическия юрист Модестин, включено в Дигестите⁵. С него неизменно започват и разделите по семейно право в учебните курсове по римско частно право⁶. Разглеждайки детайлно това определение, обикновено се правят редица изводи за социалната същност на брака и неговата правна уредба, за развитието на брачните отношения и брачното законодателство, становищата на юриспруденцията и пр.⁷. Като *communis opinio* в романистиката се оформя акцент върху концепцията за брака като фактическо и правно обвързване на мъж и

публичноправната и философската сфера (засвидетелствано в съчиненията на Цицерон относно дейността на народните събрания, магистратите и народа), а по-късно и в каноническата лексика за Създателя и Създанието.

⁵ D. 23. 2. 1. (*Modestinus libro primo regularum*) *Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio.*

⁶ Вж. Андреев, М. Римско частно право. С., Наука и изкуство, 1975, с. 182. Вж. и моята статия Римскоправната концепция за брака според Модестин. – В: Семейните отношения в променящия се свят, С.: Сиби, 2014, 11–42 и цитираната там литература.

⁷ За римския брак има значителна литература. Вж. основно Dixon, S. *The Roman Family*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1992 на https://books.google.bg/books/about/The_Roman_Family.html?id=_JVjL-Fwm0MC&redir_esc=y; Hersch, K. K. *The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity*. Cambridge, Cambridge university press, 2010 на [https://books.google.fr/books?id=TZEJQPjc4sIC&dq=Hersch+Wedding&hl=fr&source=gbs_navlinks_s;Melchior-Bonnet,S.,Salles,C.Histoire du mariage: Entre raison et fortune, la place de l'amour ? Paris, Éditions de La Martinière, 2001; Grimal, P. Rome et l'Amour, Paris, Hachette, 2007](https://books.google.fr/books?id=TZEJQPjc4sIC&dq=Hersch+Wedding&hl=fr&source=gbs_navlinks_s;Melchior-Bonnet,S.,Salles,C.Histoire%20du%20mariage%3AEntre%20raison%20et%20fortune%2C%20la%20place%20de%20l%27amour%20%3FParis%2C%20%C3%89ditions%20de%20La%20Martini%C3%A8re%2C%202001;Grimal,P.Rome%20et%20l%27Amour%2CParis%2C%20Hachette%2C2007), както и обобщенията в статията на Топчийн, Ю. А. Брак и семья в восприятии римлян республиканского периода. – В: Ярославский Педагогический Вестник 2.(43), (2005), 49–54 на <https://cyberleninka.ru/article/n/brak-i-semya-v-vospriyatii-rimlyan-respublikanskogo-perioda>. От правните съчинения вж. основно Bonfante, P. *Corso Di Diritto Romano, Vol. 1. Diritto di Famiglia*. Milano, 1963; Albertario, E. *Studi di Diritto romano. Vol. I. Persone e famiglia*. Milano, Giuffrè, 1933; Volterra, E. *La Conception du mariage d'après les juristes romains*, Padova, Tip. Editrice La Garangola, 1940; ID. *La nozione giuridica del conubium*. – In: *Scritti giuridici*. Vol. II, Napoli, Jovene, 1991, p. 286 ss.; ID. *Iniustum matrimonium*. – In: *Studi in onore di G. Scherillo*. Vol. 2, Milano, Cisalpino-Goliardica; 1972, 441–470; Robleda, O. *El Matrimonio en derecho romano. Esencia, requisitos de validez, efectos, desolubilidad*. Roma, Pontificia Università Gregoriana, 1970; Treggiari, S. *Roman Marriage*. New York – Oxford, Clarendon Press, 1991; Tesanovic, J. *Matrimonium*. Barcelona, Ediciones del Bronce, 2003 и др. Вж. една от най-новите монографии на Tofiño Padrino, Alejandro. *Matrimonio, prohibiciones matrimoniales y concubinato en derecho romano*. Madrid, Dykinson, 2021 и обобщението на литературата в нея. Вж. и статиите от сборника от конгреса в Soranello през

жена, скрепено с моралните и религиозни норми на съответните исторически периоди⁸. В този смисъл се тълкуват и изразите *coniunctio maris et feminae, consortium omnis vitae, iusris humani et divini communicatio* от определението на Модестин⁹, както и общото и най-стабилно за римското семейно право понятие за *iustum matrimonium*¹⁰.

Във връзка с това обикновено се разглежда примерът, който Улпиан дава за естественото право в Дигестите¹¹. Класическият юрист подчертава, че природната обвързаност, основана на биологичното начало за съединение на разнополови индивиди, е характерна за всички живи същества, които се възпроизвеждат в природата, като при хората тя е наричана брак – използва именно термина *matrimonium* за характеризирането на *maris*

2008 г. – Milazzo, F. (ed.) *Ubi tu Gaius. Modelli familiari, pratiche sociali e diritti delle persone nell'età del Principato*. Milano, Giuffrè, 2014.

⁸ За доктриналното определение на брака вж. напр. Lecrivain, C. *Matrimonium*. – In: DAGR, T. 3.2., Paris, Hachette, p. 1631 ss.; Smith, W. *Matrimonium*. – In: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London, John Murray, 1875, 735–74; Berger, A. *Matrimonium*. – In: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia, American Philosophical Society, 1968, p. 578 s. Вж. и статиите на Orestano, R. *La struttura giuridica del matrimonio romano dal diritto classico al diritto giustiniano*, In: *BIDR*, 47 (1940) p. 166 ss.; FIORI, R. *La struttura del matrimonio romano*. – In: *BIDR* 105 (2011), 197–233; Astolfi, R. *Il matrimonio nel diritto romano classico*, II ed., Padova, CEDAM, 2014, 3–62; Della Luna, M. *Antiquitas libera matrimonia esse placuit. Profili evolutivi del matrimonio nel diritto romano e nel diritto moderno*. – In: *A&R*, 32 (1987), 126–136; Iordanis Michaidilis, I., Muñoz Catalán, E. *Naturaleza jurídica del matrimonio: ‚matrimonium‘ y ‚contractum‘ como sinónimos durante siglos*. – In: *Foro: Revista de ciencias jurídicas y sociales*, 22. 2 (2019), 101–139.

⁹ За значението на тези изрази и съответната им интерпретация в ежедневната и правната лексика, съответно и употребата им в определението вж. статията ми Римскоправната концепция за брак, цитирана по-горе, както и Albertario, E. *La definizione del matrimonio secondo Modestino*. – In: *Studi in memoria di A. Albertoni*, Padova, 1933, p. 243 ss.; Robleda, O. *Riflessi romanistici nella definizione canonica del matrimonio*. – In: *Gregorianum*, 56. 3 (1975), 407–439;

¹⁰ Вж. Tit. Ulp. 5.2, D. 34.9.13, D. 38.11.1, D. 23.2.65.1., IGai 1.76. Вж. и монографията на Sanna M. V. *Matrimonio e altre situazioni matrimoniali nel diritto romano classico. Matrimonium iustum – matrimonium iniustum*. Napoli, Jovene, 2012 и статиите на Volterra, E. *Iniustum matrimonium*. – In: *Studi in onore di Gaetano Scherillo*, Vol. 2, Milano, Istituto editoriale cisalpino La Goliardica, 1972, 441–470; Capogrossi-Colognesi, L. *Ordinamenti familiari e sistema giuridico romano*. – In: *Antologia giuridica romanistica ed antiquaria*. Vol. II, Milano, Giuffrè Francis Lefebvre, 2018, 55–72, както и най-новото изследване на Bisio E. *Una breve nota su ‚iustum‘ e ‚iniustum matrimonium‘*. – In: *Teoría e storia del diritto privato*, 13 (2020) на http://www.teoriaestoriadeldirittoprivato.com/media/rivista/2020/contributi/2020_Contributi_Bisio.pdf

¹¹ D. 1.1.1.3. (*Ulpianus libro primo institutionum*) *Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit... Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio: videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censerit*. Вж. монографията на Vaccari, M. P. *Matrimonio e donna*. Vol. I. *Concetti ulpianei*. Torino, G. Giappichelli, 2012. За критиките към това определение вж. и Капоца, М. Т. Някои римскоправни понятия, полезни за XXI век: *procreatio* и защитата на *mulier gravida*. – В: *Studia iuris*, 2 (2020), 21–34 на <https://studiaiuris.com/journal/studia-iuris-2-2020/> и цитираните там автори.

*atque feminae coniunctio*¹². В определението на Модестин е включен същият израз (макар и в друг словоред: *coniunctio maris et feminae*). Всъщност се използва полисемантичното значение на лексемата *coniunctio*, която в речниците означава „свързване, обвързване“ и в етимологичен план произхожда от древния впряг (ярем) – *iugum*. В брачните отношения това напомня архаичния ритуал съпрузите да бъдат впрягани заедно, за да се сложи началото на съвместния им живот и да не се разделят¹³. Терминът означава самият акт на свързване, както и резултатът от обвързването – свързаност, привързаност, връзка¹⁴, което в брачните отношения има и по-конкретен смисъл както за съпружеството, така и за създаването на когнатски връзки и родство¹⁵. От тази гледна точка съпрузите се разглеждат като *coniuges* (в мн. ч.), съотв. *coniux* или *coniux* вместо по-общо употребимите *uxor* и *vir*¹⁶.

¹² Относно смисъла на изказа „*maris atque feminae coniunctio*“ вж. Quadrato, R. “*Maris atque feminae coniunctio*”: “*matrimonium*” e *unioni di fatto*. – In: *Index*, 38 (2010), 223–252; Benabou, M. *Pratique matrimoniale et représentation philosophique: le crépuscule des stratégies?* – In: *Parenté et stratégies familiales dans l’Antiquité romaine. Actes de la table ronde des 2–4 octobre 1986. Rome, École Française de Rome, 1990. 123–137* https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1990_act_129_1_3783; Longo, G. *Riflessioni critiche in tema di matrimonio*. – In: *Sodalitas. Scritti A. Guarino*, Vol. V, Napoli, Jovene, 1984, 2357–2383.

¹³ Вж Isid., *Etym.*, IX.7.20; Ernout, Meillet, cit., v. *iugum*, *iungo*.

¹⁴ Срв. в смисъл на дружба, родство в D. 1. 16. 4.3.; D. 27. 1.17.1.; D. 43. 29.3.12.; обща мисловна дейност – D. 35.1.81. пр.; D. 50.16.28.1 и 29. Съответно „*coniunctus*“ означава връзка, комуникация – D.32.91.4. В правото *coniungere* се използва в смисъл на съединяване, приобщаване напр. *opera solo conjuncta* – D. 39. 1.1.12.; *litora fundo conjuncta* – D. 18.1.51.; D. 24.1.63.; *conj. tempora* – II. 2.6.13.; *iudicia* – D. 40, 12.23.2.; *iniurias* (1. 7 § 5 D. 47.10.7.5.; при съвместно наследяване – D. 32. 89 и 94; CJ. 28. 5. 15 пр. и 17.1. и 66; при когнатство – II. 3. 2.1., *neque naturali neque civili iure* – II. 1, 10.3; *necessariae coniunctae personae* – CJ. 8. 54.27. и пр. Вж. по-подробно у Дыдынский, Ф. М. *Латинско-русский словарь к источникам римского права*. Варшава, Типография К. Ковалевского 1896, на <https://lawbook.online/pravo-rimskoe/latinsko-russkiy-slovar-istochnikam-rimskogo.html>

¹⁵ Срв. Galeno, G. *Parentela e affinità (Diritto Romano e vigente)*. – In: *NDI*, v.12, Torino, G. Giappichelli, 1965, 390–392; La Rosa, F. *Osservazioni sulla parentà in età arcaica*. – In: *Studi per G. Nicosia*. Vol.IV. Torino, G. Giappichelli, 2007, 327–333; Bonte, P., Copet-Rougier, E. *Groupes de parenté et stratégies matrimoniales*. – In: *Parenté et stratégies familiales dans l’Antiquité romaine*, Rome, École Française de Rome, 1990, 253–266.

¹⁶ В правните източници се използват и други лексеми, които обаче не съдържат същата двойственост в смислов план, както е в съвременната лексика, а имат определено съдържание в смисъл на „свързвам, склучвам“ – например *copulare* за склучване на брак (*copulare matrimonium, nuptias*) в D. 1. 9.8; D. 12. 4. 6 пр.; D. 24.1.32.16; CJ. 5. 4.6; *copula* като брачен съюз в CJ. 5. 4.26, но също *copulare adoptionem* за осиновяване (D. 8. 48.2 и 4.) и *copulaturi cognatio* за установяване на когнатска връзка (D. 38, 10.4.3) във връзка с *copulatio* в смисъл на родство (CTh 9, 42.2). Вж. Дыдынский, Ф. М. Цит. съч. на <https://lawbook.online/pravo-rimskoe/latinsko-russkiy-slovar-istochnikam-rimskogo.html>

В целия израз обаче съществено е ограничаването на два семантични пласта: както акцентирането на обвързаността в социален, религиозен и правен аспект между съпрузите, така и на хетеросексуалния характер на брачна връзка. Използвани са общите лексеми за мъж и жена с оглед на полова принадлежност, макар и да има специални термини за означаване на съпрузите (*vir* и *uxor*)¹⁷. Като потвърждение е необходимостта на специалното уточнение, че освен сексуалните отношения, определяни като съвкупление (*coitus*) и очевидно възприемани като основни за брачната връзка, в нея се влагат и емоционални преживявания, социално отношение и морално възприемане на брачните партньори¹⁸, определяно като *maritalis affectio*¹⁹ подчертаването на различната полова определеност на двойката, обвързана по този начин. Това изключва каквато и да е идея за използване на термина както за другите фактически съжителства – между

¹⁷ *Maris* е генетивна форма на *mas* (мъж), което се свързва с лице от мъжки пол и се употребява и като опозиция на „*femina*“, (в генетив *feminae*) а „*vir*“ е най-общото название за мъж, като в смисъл на съпруг обикновено се среща в съчетанието с „*maritus*“, превеждано буквално като „женен, задомен мъж. „*Feminae*“ е генетивна форма от съществителното „*femina*“ и с акцент на физическата същност и като сексуална противоположност на „*mas*“, така както „*mulier*“ се противопоставя на „*vir*“ в по-общ смисъл и често се използва и като синоним на съпруга, омъжена жена. Вж. подробно разсъжденията и етимологическото изследване у Ortega Carrillo De Albornoz, A. Terminología, definiciones y ritos de las nupcias romanas. La trascendencia de su simbología en el matrimonio moderno. Madrid, Dykinson, 2006, 20–22. Срв. D.34.2.25.9. (*Ulpianus libro 44 ad Sabinum*) *Mulieri veste legata et infantilem contineri et puellarum Pomponius*.

¹⁸ В този смисъл са коментарите относно валидността на легати, завещания, дарения между съпрузи и пр. На много места в Дигестите се използва терминът „*coitus*“ (IG, 1.78; IG 1, 88; J. 1. 10.12; CJ. 5.1.5; coitio– CJ. 1. 40. 6; coire – CJ 5. 17.10 Вж. и D. 24.1. 32.13 (*Ulpianus libro 33 ad Sabinum*)... *Non coitus matrimonium facit, sed maritalis affectio*. D.35.1.15 (*Ulpianus libro 35 ad Sabinum*) ... *Nuptias enim non concubitus, sed consensus facit*. Срв. и D.50.17.30 (*Ulpianus libro 36 ad Sabinum*) *Nuptias non concubitus, sed consensus facit.*, като текстът е даден като определение, а не във връзка с конкретен казус, макар и да кореспондира с другите фрагменти от Улпиан, но в различни книги от коментара му по цивилното право. Очевидно става въпрос за трайно правило, възприето и по времето на Юстиниан

¹⁹ Относно съпругеските чувства – *maritalis affectio* вж. Albertario, E. Honor matrimonii e affectio maritalis. – In: Studi di diritto romano. Vol. I, Milano, Giuffrè, 1933, p. 195 ss. Stepkine, A. A. Aspetti dell' affectio maritalis nelle dinamiche del matrimonio romano. – In: Forum historiae iuris, 2020 на <https://forhistiur.net2020-08-a-stepkine>. Те се явяват разграничител за брачното и фактическото съжителство (*concubinatus*) – вж. Coppola, G. La famiglia di fatto tra corsi e ricorsi storici. – In: Quaderni lupinesii, 9 (2019), 197–241; Lamberti, F. Convivenze e „unioni di fatto“ nell'esperienza romana: l' esempio del concubinato. – In: RIDA, 64 (2017), 157–176; Panero Oria, P. El concubinato romano como antecedente de las actuales parejas de hecho. – In: RIDROM, (5 (2010), 92–125, Вж. и по-общо и моята статия *Concubinatus*. – В: Актуални въпроси на семейното и наследственото право. Сборник статии в памет на проф. д.ю.н. Лиляна Ненова. С.: Нова звезда, 2016, 272–293.

свободни лица (*concubinatus*)²⁰ или роби (*contubernium*)²¹, а още по-малко за хомосексуалните партньорства²².

В този смисъл сексуалният мотив естествено се вписва в съдържанието на термина *coniunctio*, като се има предвид, че Улпиан определя като естествена основна цел на брака създаването, но и отглеждането и обучението за самостоятелен живот, възпитанието на поколение – *hinc liberorum procreatio, hinc educatio*²³. В случая, макар и упрекван за философски или социологически уклон, Улпиан подчертава, че присъщото на всички живи същества, дори и на дивите зверове, естествено възпроизводство съдържа в себе си не само създаването и отглеждането на потомство, но и включването му в определена общност, която в човешкото общество изисква създаване на определени качества, ценностни модели, познания и цялостно изграждане на личността на младия индивид, определяно като *educatio*²⁴. Ролята на родителите в този смисъл е изключителна, като

²⁰ Интенционалният елемент, с който бракът се отличава от конкубината, е потвърден в редица текстове – вж. напр. Срв. D.32.49.4 ...*uxori an concubinae quis leget, quae eius causa empti parata sunt: sane enim nisi dignitate nihil interest*; D.24.1.3. ... *non affectione uxoris habita, sed magis concubinae*; PSent. II, 2.1 ...*concubinam ex sola animi destinatione aestimari oportet*. Вж. най-общо у Baudry, F. *Concubinatus*. Rome. – In: DAGR, t.1.2, p.1436 ss.; Van De Wiel, C. *Les différentes formes de cohabitation hors justes noces et les dénominations diverses des enfants qui en sont nés dans le droit romain, canonique, civil et byzantin jusqu'au treizième siècle*. – In: RIDA, 39 (1992), 327–358.

²¹ Вж. Morabito, M. *Etude de stratégies serviles*. – In: Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine. Actes de la table ronde du 2–4 octobre 1986. Rome, Ecole française de Rome, 1990, 439–446; Soraci, R. *Voluntas domini e caput servile: "contubernia e collusiones" nel I sec. D. C.* – In: Quaderni catanesi, 7(14), (1985), 311–335; Коптев, А. В. Римское законодательство IV–V вв. О благах рабов и колонов Р – В: ВДИ 175 (1985), 62–83. Терминът се употребява също и за съжителство на войници в една палатка – вж. Schmitz L. *Contubernales*. – In: Smith, W. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. London, John Murray, 1875, p. 357.

²² За хомосексуалните връзки в древността рядко са давани определения или някакви по-конкретни специфични термини – вж. в този смисъл монографията на Dalla, D. *Ubi Venus mutatur. Omosexualità e diritto nel mondo romano*, Milano, Giuffrè, 1987 и цитираната там литература, както и по-новото изследване на Gulina, G. *Unioni omosessuali e diritto romano*. – In: Archivi di Psicologia Giuridica, 5 (2016), 111–127 на <https://www.archividipsicologiagiuridica.it/wp-content/uploads/edd/2016/11/08Gulina-111.pdf> и статията на Oesterle, G. *De relatione homosexualitatis ad matrimonium*. – In: Revista Española de Derecho Canónico, Vol. 10, N° 28 (1955), 7–60 (на латински) на <https://summa.upsa.es/viewer.vm?id=4239&lang=es>

²³ За анализ на многото терминологични аспекти на D. 1.1.1.3. вж. Vaccari, M. P. *Concetti ulpiani per il "diritto di famiglia"*, Torino, G. Giappichelli, 2001, p. 16 ss.; ID. *Matrimonio e donna*, cit. p. 51 ss. Критика на определението като част от метаюридическото възприемане на *ius naturale* вж. Maschi, C. A. *La concezione naturalistica del diritto e degli istituti giuridici romani*, Milano, Vita e Pensiero, 1937, p. 162 ss., както и цитираните становища на други автори от Капоца, М. Т. Цит. съч., с. 22, бел. 3.

²⁴ Вж. *educere* в смисъл на възпитавам в D. 24. 1. 2 и D. 24. 1. 28.1, *educatio* като възпитание, образование в D. 27.2. 1. 1; D. 27. 2. 5; D. 34. 1.23; D. 36. 1.77; D. 40. 4. 29; CJ. 11. 47.6;), *educator* като възпитател в D. 40, 2.13 и IJ. 1, 6.5 и пр. – вж. подробно у Дыдынский, Ф. М. Цит. съч. на <https://lawbook.online/pravo-rimskoe/latinsko-russkiy-slovar-istochnikam-rimskogo.html>. Виж общо за

неслучайно в стихове от комедията „Призракът“ на Плавт се споменава, че майката и бащата като майстори извайват своите деца като образовани люде и примерни граждани, които не само са грамотни, но и познават законите и правото²⁵.

Потомството се явява естественото богатство за фамилията – дори независимо от нейното имущество и благосъстояние. В този смисъл се възприема социалната класа на пролетариите. Латинският термин *proletarius* означава „създаващ потомство“ и съдържа разбирането, че макар и с минимално или съвсем без имущество, тези най-бедни римски граждани имат значение за *res publica*, като създават работна сила и бъдещи войници за държавата. Според конституционната и военна реформа на Сервий Тулий (към началото на VI в. пр. Хр.), в която римските граждани с имущество под 1500 аса са поставени дори извън най-долната центурия, освободени са от данък (*tributum*) и се вписват в ценза само като лица – *capite censi*²⁶. Вероятно при свикването им във войската те са получавали въоръжение от държавата. По-късно терминът се използва като синоним на плебс, простолудие, като определение за простонароден²⁷.

Все с оглед на възприемането на брака, означаван като *matrimonium*, с оглед създаването на обвързаност, от която да се родят деца и да нараства фамилията, а оттам и целият римски народ (*augescens civitas*),

възпитанието на децата в Рим у Rawson, B. *Children and childhood in Roman Italy*. Oxford, Oxford University Press, 2003; специално за възпитанието и обучението на момичетата като бъдещи съпруги и майки у Caldwell, L. *Roman girlhood and the fashioning of femininity*. Cambridge, Cambridge University Press, 2015; Van Den Bergh, R. *The role of education in the social and legal position of women in Roman society*. – In: RIDA, 47 (2000), 351–364.

²⁵ Plaut, *Most.*, v. 121–129. *Primumdum parentes fabri liberum sunt: ei fundamentum substruunt liberorum; extollunt, parent sedulo in firmitatem, et ut in usum boni et in speciem populo sint sibi que, haut materiae reparant, nec sumptu sibi sumptui esse ducunt; expoliunt: docent litteras, iura leges*. Тук няма да цитирам значителната литература относно римското домашно обучение – вж. най-общо Frasca, R. *Donne e uomini nell'educazione a Roma*. Firenze, La Nuova Italia, 1994; ID. *Educazione e formazione a Roma*, Bari, Dedalo, 1996.

²⁶ В етимологическите речници вж. Ernout, Meillet. *Op. cit.*, p. 538, където се препраща към глагола „*alo*“, p. 24) се акцентира на словообразуването на лексемата от „*proles*“, в която се съчетава от представката *pro* – в смисъл „на, с цел“ и глагола „*alo, alere*“ – храня, изхранвам, издържам, отглеждам, възпитавам, грижа се и пр.. Така основното ѝ значение е на „потомство, дете, род, младежи“ и т. под, от което и за *proletarius* се счита „този, който създава потомство“. Биологичната връзка се проявява и в използването на лексемата *proles* в мн. ч. за означаване на мъжки полови органи и мъжка сила. Lecrivain, Ch. *Proletarii*. – In: DAGR, t. 4.1., p. 680.

²⁷ Вж. у Авъл Гелий – Aul. Gell., N.A., XVI. 10. 10–13. Вж. Gargola, D. J. *Aulus Gellius and the property qualifications of the proletarii and the capite censi*. – In: CPH, 84 (1989), 231–234. Срв. и De Simone, M. 'Proletarius iam civis'. A proposito di un'interpretazione di Bernardo Albanese di XII TAB. 1.4. – In: AUPA 57 (2014), 101–126; Richard, J. C. *Proletarius; quelques remarques sur l'organisation servienne*. – In: AC, 47 (1978), 438–447.

трябва да се отбележи разграничаването му не само в терминологичен, но и в субстанциален план от брачния ритуал (често определян като *nuptiae* – винаги в мн. ч.)²⁸. *Nuptiae* е термин, с който се означава бракът в смисъл на религиозните, обичайните и правни норми, които са свързани с установяването на брачното съжителство и етимологично се извежда от глагола „*nubo*“, използван само по отношение на жената, която се омъжва (*nupta*). Счита се, че това е по-ранният термин за означаването на брака²⁹, който се свързва с обичая за покриването на главата на булката с воал като задължителен ритуал в римската брачна церемония³⁰. Това според някои автори е свързано с факта, че в римския брак не съществува абсолютна симетрия на връзката между съпрузите, а жената е в подчинено положение на своя съпруг още от момента на брачната церемония или договарянето на зестрата при *coemptio* и възникването на *manus* дори преди тази церемония³¹.

Юристите обаче използват термина *nuptiae* и по-широко, не само за бракосъчетанието, респ. само за момента на забулването на невестата, но и във връзка с придобиването на съпругеска власт (*manus*) в резултат на едногодишно съвместно съжителство на съпрузите след извършването на брачния ритуал (*usus* в смисъл на обичайно проявление на брачна обвързаност, като през целия този период съпругата продължава да се нарича „*nupta*“) ³². Обяснението на Гай по този повод е и относно обвързването на съпрузите и в агнатско родство и създаването на предпоставките за възникването на когнатството за бъдещите им деца.

Така в енциклопедиите и речниците терминът се превежда и като брак, и като сватба, и като съпругеско съжителство, като авторите се

²⁸ Вж. Volterra, E. *Precisazioni in tema di matrimonio classico*. – In: BIDR, 78. 1975, 245–270; Daza Martinez, J. *Nuptiae et matrimonium*. – In: *Estudios Juridicos U. Alvarez Suarez*, Madrid, El Seminario, 1978, 57–67; Astolfi, R. *Il matrimonio nel diritto romano classico*. – Milano, Wolters Kluwer CEDAM, 2006; Sanna, M. V. *Op. cit.*

²⁹ Вж. Berger. *Op. cit.*, p. 603.

³⁰ Основното значение на глагола „*nubo*“ е „покривам глава, покривам с воал, забулвам се, закривам се, загръщам се с покривало, прикривам се“ и т. под. и е във връзка с обичая невестата да е забулена (на бълг. „булка“ е с подобна етимология). Някои автори считат, че в названието има и метафора, като булката е поставена под покровителството на небесата, с които се свързват съответно и облаците. Вж. и тълкуването на Festus, *De verb. sign.*, 179. *Nupta verba dicebantur ab antiquis, quae virginem dicere non licebat*.

³¹ Срв. напр. обобщението по тези въпроси у D’Ors, A., *Derecho privado romano*, Pamplona, 1981, p. 290 ss.

³² Срв. IG.1 111. *Usu in manum conueniebat, quae anno continuo nupta perseuerabat...*

позовават на разнородната употреба както в юридическите³³, така и в неюридическите извори, която обаче не винаги отчита развитието на брачните отношения в различните исторически епохи от съществуването на римската държава. Като пример често се цитира формулираното от класическите юристи, но значително по-рано възникнало правило за определяне на произхода на детето по бащина линия, на което ще се спра по-долу (*Pater is est quem nuptiae demonstrant*), в което очевидно се има предвид именно *matrimonium*, а не сватбеният ритуал. При формулирането му се използва и терминологията за двамата съпрузи – *vir* и *uxor*, които дават живот на детето, за което трябва да се определи кой ще упражнява бащината власт.

Бракът се създава, за да изпълни прокреативната си функция, но той съществува и тогава, когато тя не е осъществена. Римските юристи обаче разискват въпроса за т. нар. консумиране на брака и създаването на потомство в различни аспекти. От една страна бракът е валиден и продължава да съществува, макар и да има известен спор, когато детето да е родено преди т.нар. „законен срок“ от седем месеца от сватбата. Тогава за него не би следвало да възниква *patria potestas* на съпруга на майката, той да не се счита за негов *pater familias* и детето придобива статуса на майката. Така в някои текстове за законно се счита само дете, ако е родено след този срок (*qui ex iustis nuptiis septimo mense natus est, iustum filium esse*)³⁴. Реалността и свободата на отношенията между годениците и бъдещите съпрузи преди сватбата обаче поставят под съмнение всеобщата приложимост на това правило, което се явява становище във връзка с конкретни казуси.

Наред с това, отново във връзка с бащината власт, се обсъжда и въпросът доколко съпругът е способен да създаде потомство (*generare*), ако различни причини от здравословен (заболяване, инвалидност) или социален характер (продължително отсъствие или фактическа раздяла и различно трайно местожителство) могат да го препятстват³⁵. Роденото в

³³ Срв. D. 23. 2. 10; D. 50. 16. 144; D. 50. 17. 30; D. 35. 1.15. 1; D. 35. 1.10 pr.; D. 3. 2. 11. 2; IGai. 1. 55., 64, 69, 90, 91; CJ. 5. 4. 1 – според Дыдынский, Ф. М. Цит. съч. на <https://lawbook.online/pravo-rimskoe/latinsko-russkiy-slovar-istochnikam-rimskogo.html>

³⁴ D. 1.5.12 (*Paulus libro 19 responsorum*) *Septimo mense nasci perfectum partum iam receptum est propter auctoritatem doctissimi viri Hippocratis: et ideo credendum est eum, qui ex iustis nuptiis septimo mense natus est, iustum filium esse.*

³⁵ D. 1.6.6 (*Ulpianus libro nono ad Sabinum*) *Filium eum definimus, qui ex viro et uxore eius nascitur.* В същия фрагмент изрично се разискват тези въпроси и Улпиан, цитирайки Сцевола, приема, че ако детето реално детето не може да е създадено от съпруга, след разпитване и на съседите, не

дома му дете при наличието на такива обстоятелства не е основание да се приеме априори изневяра (*adulterium*) – релевирането на отговорността е оставено на волята на съпруга. Брактът дори и без споделяне на съпружеско ложе (в какъвто смисъл е и терминът *concubitus*³⁶) продължава да съществува, ако е съхранена *affectio maritalis*, която е по-широка етична и емоционална категория от съпружеската вяроност в сексуален аспект. Римският брак е въпрос на фамилен избор, на преплитане на икономически и социални интереси и на изпълнение на обществения дълг за създаване на римски граждани, за укрепване на *civitas*. *Affectio maritalis* съвсем не е свързано с емоциите и страстите на съпрузите, а с отношението им към брака и семейството като правни институти, свързани с репродукцията на римския народ³⁷.

Nuptiae се разглежда и като правоотношение, изискващо определена право – и дееспособност на римските граждани, за която се използва терминът *conubium*, изграден върху същата лексикална основа като производно от глагола *nubo*³⁸. С него се определят законовите предпоставки, при които може да се извърши религиозната церемония и обичайни обреди и да възникне брачната връзка. В този смисъл *conubium*'-ът се явява предпоставка за легитимността на брака – *iustum matrimonium*. Макар и със следкласически произход, един текст от *Tituli ex corpore Ulpiani*³⁹

възниква *patria potestas*: ... *Sed mihi videtur, quod et Scaevola probat, si constat maritum aliquamdiu cum uxore non concubuisse infirmitate interveniente vel alia causa, vel si ea valetudine paterfamilias fuit ut generare non possit, hunc, qui in domo natus est, licet vicinis scientibus, filium non esse.*

³⁶ Терминът (от глагола *con-cumbo* – лягам, но също и встъпвам в полови отношения, споделям ложе) се използва както за лежанките, използвани по време на пиршества у заможните римляни, които се хранели полуизлегнати, така и за брачно или извънбрачно съжителство или само сексуално общуване.

³⁷ Вж. Dixon, S. The Marriage Alliance in the Roman Elite. – In: *Journal of Family History*, 10 (1985), 353–378; ID. The sentimental ideal of the Roman family. – In: *Marriage, divorce, and children in Ancient Rome*, Oxford, Clarendon Press; Canberra: Humanities Research Centre, 1996, 99–113. Срв и Grimal, P. *L'amour à Rome*. Paris, 1963, p. 263 ss.; Canarella, E. *Matrimonio e sessualità nella Roma repubblicana: una storia romana di amore coniugale*. – In: *Storia delle donne*, 1 (2005), 115–131.

³⁸ Относно брачната дееспособност вж. Volterra, E. La nozione giuridica del conubium, cit., p. 283 ss.; Sturm, F. *Conubium, ius migrandi, conventio in manum*. – In: *Le droit de famille en Europe, son évolution de l'Antiquité à nos jours*, Strasbourg, Presses universitaires de Strasbourg, 1992, 717–728; Corbino, A. *Le questione del conubium decemvirato, unioni miste e Rogatio Canulea*. – In: *Melanges F. Sturm*, v. I, Liège, Éditions Juridiques de l'Université de Liège, 1999, 85–101; Rawson, B. (ed.). *Marriage, divorce and children in Ancient Rome*. Oxford, Clarendon Press – Canberra, Humanities Research Centre, 1996; Rodriguez Garrido, J. “*Iustum matrimonium*” e “*ius conubii*”. *Las uniones matrimoniales y el derecho de los latinos*. – In: *Gerión*, 36.2 (2018), 593–609.

³⁹ Счита се, че т. нар съчинение *Tituli ex corpore Ulpiani* е дело на следкласическата юриспруденция, приписваща го на Улпиан, от чиито съчинения всъщност са селектирани и обработени с оглед актуалната доктрина и нужди на практиката отделни пасажии. Предполага се използването

дава определение на *iustum matrimonium*, за който основно е наличието на *conubium*, но се изисква и достигната брачна възраст и способност за създаване на поколение (*masculus pubes quam femina potens sit*) и изразено валидно съгласие от бъдещите съпрузи, а ако са подвластни – и от техните *patres familiarum*⁴⁰.

На основание на използвания израз за сключване на брака (*nuptias contrahunt*) редица автори акцентират на своеобразното „договаряне“ при римския *matrimonium*. Акцент в случая се поставя върху разумното общуване между съпрузите при създаването на поколение, както и етичните му аспекти и осъзнатия обществен дълг да се създават и отглеждат нови римски граждани. Но пълното му приравняване на договорните отношения или дори само използването на аналогия на някои конструкции (напр. относно пороците на волеизявлението) изглеждат доста дискуссионни, ако се свежда на едно ниво съгласуването на волеизявленията в личните и имуществените отношения⁴¹. Независимо обаче от начина и формата на създаване на брачната връзка, основната ѝ прокреативна цел остава непроменена както в класическата епоха, така и по времето на Юстиниан, когато компилаторите подбират съответните фрагменти от съчиненията на класическите юристи.

В цитираното по-горе определение на Улпиан за естественото право и примерът за брака в него не винаги се коментира и един друг, но съществен момент. Не е случаен акцентът на брака като основа за създаването, отглеждането и възпитанието на поколение, което да поеме

на *Regulae* на Улпиан, но и адаптирането им към някаква ревизия на Институциите на Гай – срв. монографията на Mercogliano, F. *Tituli ex corpore Ulpiani. Storia di un testo*. Napoli, Jovene, 1997. Поради частичното запазване на съчинението не могат да се направят определени сигурни изводи, но в случая виждаме някои сериозни отклонения от безспорните текстове на Улпиан в Дигестите по този въпрос.

⁴⁰ *Tit. Ulp. 5.2: Iustum matrimonium est, si inter eos, qui nuptias contrahunt, conubium sit, et tam masculus pubes quam femina potens sit, et utriusque consentiant, si sui iuris sunt, aut etiam parentes eorum, si in potestate sunt*. Вж. и други текстове в този смисъл – на Папиниан в D. 34.9.13, на Улпиан в D. 38.11.1, на Паул в D. 23.2.65.1, както и у Гай – IGai 1.76. Вж. относно постигането на съгласието при брака Volterra, E. *Matrimonio (diritto romano)*. – In: *Enciclopedia di diritto*, T.25, Milano, Giuffrè, 1975, p. 733.

⁴¹ Обикновено анализите започват от класическото съчинение на Manenti, C. *Della inapponibilità delle condizioni ai negozi giuridici ed in specie delle condizioni apposte al matrimonio*, Siena, Tipografia all'Insegna dell'Ancora, 1889. Вж. обобщенията у Fiori, Op. cit., p. 198 ss.; Michaidilis, I, Muñoz Catalán, E. *Naturaleza jurídica del matrimonio: 'matrimonium' y 'contractum' como sinónimos durante siglos*. – In: *Foro: Revista de ciencias jurídicas y sociales*, 22.2 (2019), 101–139 <https://revistas.ucm.es/index.php/FORO/article/view/69058/4564456555794>; Castro Sáenz, A. *Consentimiento y consorcio en el matrimonio romano y en el canónico: un estudio comparativo*. – In: *Revista de estudios histórico-jurídicos*, 23 (2001) https://www.scielo.cl/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0716-54552001002300003

фамилния култ, традиции и родова памет наред с фамилното имущество и да заеме съответстващото му място в римското общество. Но бракът изисква непременно участието на два индивида, съответно с поделени биологични и социални функции. Улпиан, макар и имплицитно, акцентира на съвместността, с която се осъществяват тези функции – от естественото съгласуване за момента на създаването на децата до множеството предвидими и непредвидими действия и ситуации, в които двамата съпрузи трябва да бъдат заедно и в което техните задължения и отговорности се преливат, но никога не остават едностранни.

Подобна равнопоставеност на двамата родители съвсем не е нова. Авъл Гелий⁴², при описанието на ритуалната формула на гласуването от комицията на адрогацията (осиновяването на неподвластно лице – *sui iuris* и превръщането му в *alieni iuris* заедно с цялата му фамилия), изрично споменава, че осиновителят придобива същите права върху детето, което сякаш е родено от него и съпругата му, определена като *mater familias* (*quam si ex eo patre matreque familias eius natus esset*) и то се счита за негов син (*uti patri endo filio est*). Подобна е формулировката и по отношение на осиновяването на подвластен, макар и без тази церемониалност, а само след трикратна манципация и участие на претора като гарант на законността на процедурата⁴³.

Това твърдение, съответно на философските натуралистични концепции⁴⁴, е отразено и в други правни текстове, в които майката е поставена на едно ниво с бащата, а същата равнопоставеност е налице и за дядото

⁴² Вж. Aull. Gell., N.A., 5.19.9: *Eius rogationis verba haec sunt: „Velitis, iubeatis, uti L. Valerius L. Titio tam iure legeque filius siet, quam si ex eo patre matreque familias eius natus esset, utique ei vitae necisque in eum potestas siet, uti patri endo filio est. Haec ita, uti dixi, ita vos, Quirites, rogo.“*

⁴³ За тези аспекти на осиновяването и възникването на бащина власт вж. Russo Ruggeri, C. *La datio in adoptionem*. Vol. 1. Origine, regime giuridico e riflessi politico-sociali in età repubblicana e imperiale. Milano, Giuffrè, 1990, p. 11 ss. Срв. и по-новите изследвания за осиновяването като способ за придобиване на *patria potestas* на Arcaria, F. *Religio e ius privatum in roma antica*. – In: *Religione e diritto romano. La cogenza del rito*. Roma, Edizioni Libellula, 2015, 21–34; Peppe, L. *I diversi volti della famiglia romana*. – In: *Index*, 45 (2018), 213–219; Iepore, P. *A propositio di hereditas, dignitas, adoptio e trasmissione del potere in Roma antica*. – In: *Rivista di storia antica*, 43 (2013), 277–295

⁴⁴ Относно философските натуралистични концепции относно брака вж. Cic., *De off.*, 1. 54, 1.11, 3.64 in fine. Вж. и Quint., *Decl.*, 247. Срв. и Benabou, M. *Pratique matrimoniale et représentation philosophique: le crepuscule des stratégies?* – In: *Parenté et stratégies familiales dans l’Antiquité romaine. Actes de la table ronde du 2–4 octobre 1986*. Rome, Ecile française de Rome, 1990, 123–137 на https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1990_act_129_1_3783; Quadrato, R. “*Maris atque feminae coniunctio*”: “*matrimonium*” e unioni di fatto. – In: *Index*, 38 (2010), 223–252; Lanfranchi, P. *Le definizioni e il concetto del matrimonio nei retori romani*. – In: *SDHI*, Rome, 1936, 3–12; Longo, G. *Riflessioni critiche in tema di matrimonio*. – In: *Scritti in onore di A. Guarino*. Vol. 5, Napoli, Jovene, 1984, 2358–2359; Vaccari, M. P. *Matrimonio e donna*. T.I. *Concetti ulpiane*. Torino, G. Giappichelli, 2012.

и бабата, прадядото и прабабата като членове на фамилията и роднини (*parentes*)⁴⁵. В текстовете относно фамилната общност от класическия период се подчертава господството на когнатството в наследствените правоотношения, която е резултат именно от брачните отношения и биологичната обвързаност⁴⁶.

3. *Mater familias*

В повечето запазени съчинения от Античността както от гръцки, така и от римски автори – основно мъже, жената е възпитавана и обучавана да бъде съпруга и майка при това съобразно даден социален модел. Тя трябва да създава деца – по възможност предимно момчета, за да продължават рода и да са полезни на обществото и държавата. Всичко това оказва влияние върху психиката и поведението на жените от най-ранна възраст. Във философски, медицински, художествени, правни текстове, в надписи, изображения, митични разкази, религиозни церемонии⁴⁷ – всичко е насочено към това тя да осъзнае собствената си биологична природа, от която произтича нейната обществена мисия, и да я възприема не само с оглед на общественото, но и на личното си съществуване и благополучие. Така се използват и двата основни инструмента за внедряването на тази позиция – самоопределянето на жената, която не може да съществува освен като майка, и полезността на майчинството за нейното здраве.

В античния свят се постига своеобразно обвързване на социалната и биологичната функция на жените. В различните периоди от развитието на обществото се отдава приоритет на едната или другата функция⁴⁸. Но

⁴⁵ D.50.16.51 (*Gaius libro 23 ad edictum provinciale*) *Appellatione “parentis” non tantum pater, sed etiam avus et proavus et deinceps omnes superiores continentur: sed et mater et avia et proavia*

⁴⁶ Вж. историческия контекст и развитието в Рим у Bonté, P., Copet-Rougier, E. *Groupes de parenté et stratégies matrimoniales*. In: *Parenté et stratégies familiales dans l’Antiquité romaine*. Actes de la table ronde des 2–4 octobre 1986. Rome, Ecole française de Rome, 1990. 253–266 на https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1990_act_129_1_3790

⁴⁷ Вж. например Cenerini, F. *La rappresentazione della maternità: alcuni confronti fra carmina e imagines su pietra nella Regio VIII*. – In: *Ostraka*, 19 (2010), 117–125 на <https://www.torrossa.com/it/resources/an/2510821>; Morelli, A. L. *Madri di uomini e di dei. La rappresentazione della maternità attraverso la documentazione numismatica di epoca romana*. Bologna, Ante Quem, 2009.

⁴⁸ Вж. едно интересно сравнително изследване на Varela, J. *Mater familias. Modelos clásicos de sociología del género: E Engels y E. Durkhei*. – In: *Política y sociedad*, 32 (1999), 173–188 на https://www.researchgate.net/publication/27585804_Mater_familias_Modelos_clasicos_de_sociologia_del_genero_E_Engels_y_E_Durkhei

в запазените съчинения се разкрива особен конекситет между тях, при който естественото предназначение на жената да създава поколение предопределя нейното място в обществото, изискванията, ограниченията, грижите и всички други свързани с прокреативната ѝ роля отношения, които са уредени на религиозно, обичайно и правно ниво. Един от най-силните стереотипи, създаден в Древна Гърция и възприет и в Рим, е на здравата жена, която е майка. Древните медици считат, че всички болести при жените са свързани със състоянието на нейната утроба (*uterus, ústéra*). В *Corpus hippocraticum* зачеването, бременността и раждането са определени като панацея за всички болести, с което се изгражда модела, че майчинството гарантира здравето и дълголетие на жената⁴⁹. Все пак се дават и препоръки за избягване на преждевременното зачеване на твърде млади момичета, както и честите бременности, които не дават възможност на майката да възстанови своите сили⁵⁰. Продължителната девственост, въздържането от сексуални отношения и стерилитета се възприемат не само като социално девиантно поведение, но и като медицински проблем. Счита се, че те са основание за всякакви психични болести като *mania, hysteria* и пр. които се приравняват на лудост в медицинската и художествената литература, но и в правото⁵¹.

С оглед на тези медицински концепции се изграждат и препоръките на лекарите, които изграждат концепция, насочена към запазване на семейството като основна социална общност в държавата, нарастване на раждаемостта, продължение на родовите традиции и морални ценности и

⁴⁹ Вж. Pedrucci, G. Il corpo biologico e il corpo sociale nella donna alle origini della cultura occidentale. L'obbligo di (imparare a) essere madri in Grecia antica. – In: *Narrare i Gruppi*, 10.1. (2015), 71–95 на www.narrareigruppi.it. Срв. и Andò, V. Modelli culturali e fisiologia della maternità nella medicina ippocratica. – In: *Madri. Storia di un ruolo sociale*. Venezia, Marsilio, 1995, 33–44; Tognazzi, G. La concezione biologica della donna nel Corpus Hippocraticum: dalla teoria alla terapia. – In: *Genre & Histoire*, 2 (2008) на <http://journals.openedition.org/genrehistoire/331> и по-специално раздел I.

⁵⁰ Вж. Gourevitch, D. Le mal d'être femme. La femme et la médecine dans la Rome antique. Paris, Les belles lettres, 1984, 142–147; ID. Se marier pour avoir des enfants: le point de vue du médecin. In: *Parenté et stratégies familiales*. – In: *L'Antiquité romaine. Actes de la table ronde des 2–4 octobre 1986*. Rome, Ecole française de Rome, 1990, 139–151.

⁵¹ Pigeaud, J. Folie et cures de la folie chez les médecins de l'antiquité gréco-romaine. La manie, Paris, Les Belles lettres, 1987, p. 37ss, 70 ss.; Manuli, P. Fisiologia e patologia del femminile negli scritti ippocratici dell'antica ginecologia greca. – In: *Hippocratica. Actes du Colloque hippocratique de Paris*, 4–9 septembre 1978. Paris, Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1980, 393–408; ID. Donne mascoline, femmine sterili, vergini perpetue: la ginecologia greca tra Ippocrate e Sorano. – In: *Madre materia. Sociologia e biologia della donna greca*. Torino, Boringhieri, 1983, 149–204.

като краен резултат стабилност на обществото като основа за постигане на определени политически резултати.

Традиционният римски морал изисква брачната връзка да е насочена към създаването на деца и продължаването на рода – *procreandorum liberorum causa*. Лекарите – предимно гърци и египтяни, които практикуват в Рим, създават към края на Републиката цяла медицинска стратегия в тази насока⁵². Очевидно тя е провокирана и от определени политически внушения, тъй като в този период римското общество е в дълбока демографска и нравствена криза. Във висшите съсловия все по-малко се създават трайни бракове и многодетни семейства. Средните и дребни собственици, също и градската и селската беднота, нямат възможност да издържат такива семейства. Но императорите считат и отправят съответните пропагандни послания, че римските граждани, разпръснати на територията на империята, трябва да задържат своето господстващо място сред другите народи. Това от своя страна налага насърчаване на раждаемостта, което не може да се постигне само с правни мерки.

На първо място в тази стратегия са множество съвети за избор на съпруга, която не само да желае, но и да може да създава поколение, да бъде здрава и издръжлива майка и да има моралния облик и емоционална стабилност и отдаденост, които се изискват за пълното осъществяване на нейното майчинство. Наред с медицинските и физиологичните препоръки се дават и такива, които в съвременността биха били квалифицирани като снемане на генетичен и психологически статус на бъдещата съпруга и майка – познаване на нейната фамилия, информация за плодовитостта на жените в рода, за качествата им на майки, доброто възпитание, особеностите на характера, средата, в която жената е израснала, евентуалните инциденти и пр.⁵³. Приема се за подходяща за зачеване, бременност и раждане на деца възрастта от 15 до 40 години и този модел се използва и в много правни норми през следващите столетия. Гръцките лекари

⁵² Вж. обобщено по тези въпроси Gourevitch. Op. cit., p. 140 ss. Споменават се имената на Руф и Соранус, и двамата от Ефес, обучени в медицина и практикуващи в Александрия, които се установяват в Рим по времето на Траян и Хадриан, на Гален (130–200 г. сл. Хр.) от Пергам, който освен лекар е и философ и учен и по времето на Марк Аврелий, Луций Вер, Комод и има завидна клиентела от императорския двор, Орибаз (325–400) личен лекар и приятел на Юлиан Апостат, на Целий Аврелиан, който адаптира съчиненията на Соранус през V в. и др.

⁵³ Вж. Gourevitch. Se marier pour avoir des enfants, cit., p. 141 ss. и цитираните там медицински трактати, които адаптират достиженията на гръцката гинекология от IV в. пр. Хр. с оглед на последващата практика и наблюдения на лекарите от следващите епохи.

разглеждат бъдещата майка като личност – единство на физически и психически качества.

Лекарите препоръчват както определен хранителен режим, така и цялостен начин на живот на бъдещите родители. Съветите не се отнасят само до момента на зачеването, включително и подходящото годишното време, но и след това, по време на бременността, след раждането и при планиране на нова бременност. При това тези наставления не са само за жените, но и за мъжете, а в някои случаи се отнасят и до начина на живот на всички във фамилията, ако стремежът е да се отгледа здраво и стабилно психически поколение⁵⁴.

В разгледаната по-горе стратегия за насърчаване на прокреативната функция на браковете и трайните съжителства вниманието е концентрирано основно върху жените и майчинството. В нея почти няма наставления за физическото обследване на бъдещия баща, макар и да е добре известно на древните лекари, че причината за стерилитет може да е и у мъжа. За такъв подход има редица религиозни и обичайни аргументи, според които боговете не могат да допуснат – освен като наказание, да бъде отнета мъжката сила и възможността да се създаде поколение и наследници от всеки мъж. Господстващото място на *pater familias*, което не е обвързано само с биологичната му функция в семейството, не позволява каквито и да е съмнения във връзка с това, а още по-малко предписания за лечение или за някакви неблагоприятни последици за съпруга в бездетно семейство. Все пак в края на Републиката новият морал в съчетание с обективни фактори е предполагал и въздържане от брачно обвързване, съответно и създаване на многобройно поколение и от страна на мъжете. Обикновено се цитира Авъл Гелий и предадената от него реч на видния политик и пълководец Метел Нумидийски, който насърчава римляните да сключват бракове и да имат деца, като се позовава на обществения дълг и осигуряването на „трайното благополучие на нашия род“⁵⁵.

⁵⁴ Вж. Gourevitch. *Se marier pour avoir des enfants*, cit., p. 145 ss.

⁵⁵ Aul. Gell., N.A., I. 6. Относно публичния интерес и демографското развитие в законодателството на Август вж. по-новите изследвания на Bonin, F. *Evoluzione normativa e ratio legum. Qualche osservazione sulla legislazione matrimoniale augustea*. – In: *BIDR*, 111 (2017), 273–297; Wardle, D. *Suetonius on the legislation of Augustus (Aug. 34)*. – In: *Fundamina*, 21 (2015), 185–204; McGinn, T. A. J. *The marriage legislation of Augustus: a study in reception*. – In: *Legal roots*, 2 (2013), 7–43, както и дисертацията на Steinwascher Neto, H. *A procriação e o interesse da res publica: uma análise das leis matrimoniais de Augusto*. São Paulo, Faculdade de Direito da Universidade de São Paulo, 2012 на

Тази ситуация обикновено се тълкува и като индигация, че всъщност държавните мъже, които са „поръчали“ тази стратегия, всъщност не са разчитали на особената ѝ ефикасност⁵⁶. Самите лекари са си давали сметка, че жените все по-рядко желаят да встъпват в брак, че самото общество, дори на най-високо ниво и особено сред мъжете, ангажирани в армията, толерира хомосексуалните връзки, че има редица причини, които не благоприятстват в масов план създаването и издържането на голямо семейство.

Реалният живот, политическите събития, икономическата и социална несигурност за бъдещето на семействата, както и някои религиозни и психологически мотиви, свързани с факти на детска и женска смъртност, в крайна сметка водят до неприложимост на стратегията. Дори нещо повече, лекари и акушерки пренасочват съветите си към планиране на раждаемостта, контрацептивни и абортативни средства, като имат предвид промяната в моралния облик на римляните, при това от висшите слоеве на обществото, които не дават добър пример⁵⁷. Самият Август има само една дъщеря от първия си брак, но според Светоний се опитва да насърчи римляните и да постави идейна основа за своето брачно законодателство с Германик и съпругата му Агрипина, родила 9 деца, като се появява публично с тях и ги дава за пример (Suet. Aug., 24.3.).

Във връзка с прокреативната функция на брака като обществен идеал се оформя и концепцията за жената – съпруга и майка, за която правото въвежда специална уредба. Тя не може да се сравнява нито по обем, нито по интензитет с тази относно *pater familias*, но въпреки това ясно са обособени две нормативни нива на правна защита: на бременната жена и на плода в майчината утроба, както и на роденото дете включително и

<https://www.teses.usp.br/teses/disponiveis/2/2131/>. Вж. Thomas, Y. Roma: padri cittadini e città dei padri (II secolo a. C.–II secolo d. C.). – In: Storia della famiglia, Vol. I, Milano, Giuffrè, 1987, p. 221 ss.

⁵⁶ Вж. Gourevitch. Se marier pour avoir des enfants, cit., p. 150 ss.

⁵⁷ Вж. Corbier, M. Les comportements familiaux de l'aristocratie romaine (IIe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.). – In: Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine Actes de la table ronde des 2–4 octobre 1986. Publications de l'École Française de Rome, 129 (1990), 225–249; https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1990_act_129_1_3788; Rousselle A. La politique des corps. Entre procreation et continence a Rome. – In: Histoire des femmes en Occident. T. I. L'Antiquité. Paris, Pion, 1991, 320–359, 539–545.

в случаите, когато майката е неомъжена, вдовица, разведена, конкубина, перегрина, дори робиня и на *mater familias*⁵⁸.

В романистиката е дискусивно създаването на специален статус на омъжената жена, която е определяна като *mater familias*⁵⁹. В римско-правните източници няма голям брой текстове, в които да се среща този термин⁶⁰. Може да се обобщи, че казуистиката, в която е употребено това понятие, е в четири основни аспекта:

- *mater familias* като съпруга, т. е. омъжена жена (*uxor*);
- *mater familias* подвластна на своя съпруг при брак с *manus*;
- *mater familias* неподвластна при брак *sine manu*, както и на жена с привилегията на *ius liberorum* и на вдовица;
- *mater familias* като достопочтена жена (матрона)⁶¹.

⁵⁸ Често тя не присъства или ѝ е отредена кратка рубрика в правните и общите енциклопедии за Древния Рим – например Daremberg, V., Saglio, E. Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines (DAGR), Paris 1873–1919, Hachette, t.3.2. за *mater familias* се споменава мимоходом в рубриката относно богините, закрилящи майчинството – „Matres“ (р. 1635–1639) и малко по-обстойно във връзка с римския брак – „Matrimonium“ (р. 1639–1662). Вж. по-подробно рубриката „Mater familias“ на Kunkel, W. – In: PWRE, XIV.2, Stuttgart, J.B. Metzler, 1930, p. 2183 s., и съвсем кратко у Berger, A. American philosophical Society, 1953 (2002), p. 57. Повече внимание ѝ е отделено в социален план и в контекста на общите съчинения за ролята и мястото на жените в римското общество, както и в някои общи изследвания за правния статус на жените в Древен Рим.

⁵⁹ Вж. библиографията у Wolodkiewicz, W. Intorno al significato della nozione di „mater familias. – In: Studi C. Sanfilippo, vol. III, Milano, Giuffrè, 1983, p. 735, n. 7. както и статиите на Carcaterra, A. Mater familias – In: AG, 123 (1940), p. 113 ss., Wolodkiewicz, W. „Mater familias. – In: Czasopismo prawnohistoryczne, 16 (1964), p. 103 ss. и по-новите изследвания на Fiori, R. Mater familias. – In: BIDR, 35–36 (1993–1994), 454–498; Salazar Revuelta, M. Posición jurídica y papel social de la materfamilias a través del análisis de las diferentes acepciones del término en las fuentes romanas – In: RGDR 20 (2013) на https://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=413526 и цитираната там обща литература във връзка с правния статус на жените.

⁶⁰ В речника на Дьдынский, Ф. М. Цит. съч. на <https://lawbook.online/pravo-rimskoe/latinsko-russkiy-slovar-istochnikam-rimskogo.html> са посочени около двадесетина текста, в които е употребено това съчетание на съществително (*mater*) и прилагателно (*familias*), което формира един термин и което се явява като синоним на *uxor*, *matrona*, *domina*, *mulier*, *perona sub potestate/sub manu*. На първо място терминът е използван като синоним на съпруга (*uxor*) в D. 1. 7. 44.; D. 23. 2. 41.1.; D. 25. 7. 1 пр.; CJ. 5. 3. 5; CJ. 9. 9. 18. В някои текстове той се явява синоним на *matrona*: D. 43. 20. 3.6.; D. 47. 10.15.15.; D. 50. 16.46.1.; CJ. 9. 9. 29. Статусът на *mater familias* в повечето случаи е обвързан с нейното подвластно положение в римската фамилия (*sub potestate mariti*, *sub manu mariti*) и аналогично (включително и в терминологичен план) на *filia familias*. Но има и няколко текста, в които *mater familias* е еквивалентно на *femina suae potestatis*: D. 1. 6. 4; D. 1. 7. 25 пр.; D. 24. 3. 34; D. 32. 41.7; D. 38. 17.1. 1 и др. Някои от тези текстове са разгледани и интерпретирани по-долу.

⁶¹ По-подробно за тези аспекти на статуса на *mater familias* вж. в студията ми *Mater familias*. – В: ГСУ ЮФ, Том 87 (2021), 37–87.

В книга L, титул XVI на Дигестите, съдържащ пояснения за значението на думите (*De verborum significatione*), е поставен текст от коментара на Улпиан към преторския едикт, считан за определение на понятието за *mater familias*⁶². В него се акцентира на високите нравствени качества и достопочтеност на жената, която е наречена така⁶³. Предвид на това класическо възприятие за жената, която към II–III в. сл. Хр. се радва на по-голяма самостоятелност и е почти изравнена по статус със съпруга си. В този смисъл същият юрист – Улпиан, определя и ролята на двамата съпрузи в брака и при отглеждането и възпитанието на децата в разгледаните по-горе текстове.

Самият термин *mater familias* има разнородни значения и е въведено (сякаш инцидентно поради презумирана всеобща известност) в една казуистика, свързана с брачните отношения и правата и задълженията на съпругата. При това е трудно да се направи отграничение на употребата му за означаване на определен статус, когато той е използван като синоним на *uxor*, *matrona*, *domina*, *mater*. Терминът се явява съчетание от две лексеми: съществително (*mater*) и прилагателно (*familias*) и се използва било като две, било като една дума. Трудно може да се определи коя от тях е смислово е по-значимата – жената в качеството си на майка или като член на патриархалната фамилия.

Майчинството като присъщо на съпругата в брака е поставено на преден план при определянето на понятието за *mater familias*. Така Авъл Гелий дава едно основано на правната уредба, но и на общоприетата социалната характеристика обяснение за връзката на съпругата – майка и брака, наречен *matrimonium*:

⁶² D. 50.16.46.1 (Ulpianus libro 59 ad edictum) “*Matrem familias*” *accipere debemus eam, quae non inhoneste vixit: matrem enim familias a ceteris feminis mores discernunt atque separant. Proinde nihil intererit, nupta sit an vidua, ingenua sit an libertina: nam neque nuptiae neque natales faciunt matrem familias, sed boni mores.*

⁶³ В същия високопоставен смисъл е използването на терминологията относно богините, свързани с майчинството – Юнона, Флора, Веста, Сибела, наричани *Mater deum*, *Mater idaea*, *Magna Mater*, *Mater Matuta* и пр. Има и специален римски празник – *Matronalia*, празнуван на 1 март в чест на богинята Юнона, който е посветен на майките, децата и новия живот – *Culto di Giunone* на сайта *Impervm Romanvm* – <https://www.romanoimpero.com/2009/10/culto-di-giunone.html>. Това е и назоваването на съпругата на Август Ливия като „Майка на Отечеството“ (*Mater Patriae*) и въведеното от Август особено уважение към омъжените жени-майки – вж. Hemelrijk, E. A. *Octavian and the introduction of public statues for women in Rome.* – In: *Athenaeum*, 93 (2005), 309–317; Barrett, A. A. *Livia: first lady of imperial Rome.* New Haven, Yale University Press, 2002.

Aul. Gell., N.A., XVIII. 6. 4.
... *Matrona est, quae semel peperit, quae saepius, 'mater familias'...*

8... *matronam dictam esse proprie, quae in matrimonium cum viro convenisset, quoad in eo matrimonio maneret, etiamsi liberi nondum nati forent, dictamque ita esse a matris nomine, non adepto iam, sed cum spe et omine mox adipiscendi,*

9. *unde ipsum quoque "matrimonium" dicitur, matrem autem familias appellatam esse eam solam, quae in mariti manu mancipioque aut in eius, in cuius maritus, manu mancipioque esset, quoniam non in matrimonium tantum, sed in familiam quoque mariti et in sui heredis locum venisset.*

Матрона е жената, която е родила само веднъж, а *mater familias* е тази, която е имала няколко деца...

... всъщност матрони се наричат жените, които се намират в брак със съпруга си и докато (този) брак съществува, дори и още да нямат деца, защото тази дума (матрона) произлиза от *mater* (майка) и дори да не е станала още, има надежда и в скоро време да се сдобие с деца.

... защото *matrimonium* (поради връзката с думата *mater*) се назовава самият брак, а *mater familias* се нарича тази, която е под съпружеската власт на мъжа си или под властта на този, на който е подвластен мъжът ѝ, защото тя влиза не само в брака, но и във фамилията на съпруга си и е в качеството на законен наследник (в нея).

От текста е видно, че на първо място бракът се създава с цел жената да стане майка, това е нейното основно биологично предназначение и социална роля в съпружеското съжителство, както и нейното емоционално очакване. Майчинството е основание за почитта и уважението към съпругата и заради това тя е приета така във фамилията на своя съпруг. То е основната причина тя да се нарече *matrona*.

В същия смисъл е и твърдението на Изидор Севилски, че матрона е омъжената жена и тя се нарича така, защото вече е или предстои да стане майка и че от същата дума произтича и назоваването на брака като *matrimonium*. Става въпрос очевидно за една много стабилна традиция, вълпътена в понятията, и идентично представена в съчинението *Etymologiae*, създадено към началото на VII в. сл. Хр.:

Isid., Etym. 9.7.13. Matrōna est quae iam nupsit, et dicta matrōna, quasi mater nati, vel quia iam mater fieri potest, unde et matrimonium dictum. Distinguitur autem inter matrōnam et matrem, et matrem et matremfamilias. Nam matrōnae, quia iam in matrimonium conueniunt: matres, quia genuerunt: matresfamilias, quia per quandam iuris sollemnitatem in familiam mariti transierunt.

Матрона е жена, която вече е омъжена, и тя се нарича *matrona*, сякаш е майка на родено дете (*mater nati*) или защото вече може да стане майка (*mater*), и поради това и бракът се нарича така (*matrimonium*). Но има разлика между матрона и майка и между майка и *mater familias*. Матрона е тази, която е сключила брак, майка е тази, която е създала деца, *mater familias* е тази, която чрез тържествен ритуал според правото е преминала във фамилията на съпруга си.

В цитираните текстове, а особено и в правните коментари на класическите римски юристи се подчертава мястото на съпругата във фамилията, поставено на едно ниво с това на нейния съпруг, което е обусловено от нейната прокреативна роля за формирането на когнатската фамилна общност. Очевидно то е от значение и в VI в., за да бъде включено от Юстиниановите компилатори в общовалидните определения в книга L, титул XVI на Дигестите:

D. 50.16.195.2 (Ulpianus libro 46 ad edictum) Familiae appellatio refertur et ad corporis cuiusdam significationem, quod aut iure proprio ipsorum aut communi universae cognationis continetur. Iure proprio familiam dicimus plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae, ut puta patrem familias, matrem familias, filium familias, filiam familias quique deinceps vicem eorum sequuntur, ut puta nepotes et neptes et deinceps.

Фамилията се нарича по този начин и има значение като термин в същински смисъл и по общото право, според което тя обединява всички когнати. В същински смисъл на думата фамилията се образува от съвкупността на лицата, които естествено или по силата на правото са под властта на едно лице – така в нея се включват домовладелеца (*pater familias*), майката (*mater familias*), подвластните синове и дъщери и тези, които произхождат от тях – внуците и внучките.

Майчинството като основание за определяне на социалната мисия и престиж на жената е в основата на укоримостта и дори законодателното преследване на отказа или невъзможността за майчинство. Освен че те следва да се заплащат на висока цена, включително с религиозни и обичайно-етични ограничения или дори със строги публични наказания, се счита, че те имат и определено физическо негативно отражение върху жената. Това се поддържа както в художествената и научната литература, така и в медицинските трактати и се създават едни изключително трайни стереотипи на *mater dolorosa*, *mater luctuosa* и *mater terribilis*, както и на хистеричната жена при неосъществено майчинство⁶⁴.

Невъзможността за създаване на поколение според древната медицина се разглежда предимно от гледна точка на жените. Така наред с морфологичните особености на жената, вродени аномалии, вродени или последващи заболявания често за това се допускат и някои причини, свързани с религията, мистиката и т. под. Според лечителите всички болести при жените произтичат от състоянието на *uterus*, а основната болест, срещу която са насочени основните усилия на лечителите, е стерилитетът. Счита се, че това не само е заболяване на конкретната жена, но и наказание за цялата общност, към която принадлежи – фамилия, род, селище, държава в зависимост от социалното ѝ място, защото засяга както обикновени жени, така и патрицианки, императрици. Стерилитетът отнема възможността за социално признание на жената, чиято естествена роля е да бъде майка. Той провокира други заболявания и дори лудост⁶⁵.

Според римската традиция, вплътена и в правните норми, той се явява основание за развод. Няма сигурни сведения в източниците, но предвид на всеобхватността на съпружеската власт (*manus*) и неограниченото от основания едностранно прекратяване на брака от мъжа (*repudium*), дори при малки прегрешения или несговорчив характер на жената, вероятно в архаичния период и Ранната Република това е било честа практика и за безплодните съпруги. Самият факт, че медицинската литература изобилства от рецепти и препоръки за лечение на безплодието

⁶⁴ Andò, V., La verginità come follia: il Peri parthenion ippocratico, Quaderni storici, 75 (1990), 715–737; ID. Modelli culturali e fisiologia della maternità nella medicina ippocratica. – In: Madri. Storia di un ruolo sociale, Venezia, Marsilio, 1995, 33–44.

⁶⁵ Вж. Bodiou, L. De l'utilité du ventre des femmes. Lectures médicales du corps féminin, in: Penser et représenter le corps dans l'Antiquité, Actes du colloque international de Rennes, 1–4 septembre 2004. Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2006, 153–166 на <https://books.openedition.org/pur/7333?lang=en>

насочва към такива изводи⁶⁶. Ако жената се е стремяла към запазване на своето здраве, но и на социалната си позиция, на семейството си, то тя е трябвало да се реализира като майка.

Авъл Гелий споменава, че първият двустранен развод в историята на Рим е бил на *Spurius Carvilius*, нарича още *Ruga*, който е бил консул през 234 и 228 г. пр. Хр, член на колегията на авгурите. Той, въпреки голямата си обич и привързаност към съпругата, която е имала и благ характер, но била с вродена малформация и не можела да има деца, в 230 г. пр. Хр. бил принуден от цензорите да изпълни брачния си обет и да се разведе. Аргументът за това е бил, че сключването на брак е с цел създаването на поколение и общественият дълг следва да има приоритет пред личните емоции и благополучие. В случая се споменава прекратяване на брака по взаимно съгласие (*divortium*), като връщането на зестрата на съпругата е трябвало да бъде гарантирано, тъй като в този случай не може да се търси нейна вина за развода.

За да се въведе обаче подобна правна възможност, очевидно брачният обет се е отнасял до задължението бракът да се прекрати при безплодие на съпругата, цензорите са следели за това и вероятно съпротивата на *Spurius Carvilius* да отпрати жена си, когато става въпрос за генетична причина, е довела до такова правно разрешение.

Така в правото се прилагат медицинските познания за т.нар. първичен и вторичен стерилитет. И ако вродените причини са се считали за извинителни, то към тях са се добавяли и други, за които жената също няма вина – многократни и чести раждания, увреждания на детеродните органи при раждане, аборт или по други причини от ежедневието, неправилно лечение или небрежност на лекари и акушерки и пр. Но като основание за *repudium* и задържане на зестрата у мъжа се е считала злоупотребата с контрацептивни или абортивни средства и нежеланието на съпругата да дари фамилията с поколение – поведение, несъвместимо с целите на брака и санкционирано и от цензорите с оглед контрола на нравите в римското общество. Впрочем и в самата Хипократова клетва, включена

⁶⁶ Една от частите на Хипократовия трактат е посветена специално на стерилитета. Вж. Jouanna, J., Hippocrate. Paris, Fayard, 1992, T; III. Femmes stériles. В него са разгледани индикациите за стерилност (р. 213–216), средствата за осигуряване на забременяване (р. 217–221), причините за стерилитета и начините на лекуване (р. 222–232) и рецепти (р. 233–249).

в *Corpus Hippocraticum* и известна в Рим, се съдържа забраната лекарят да предизвиква аборт, като третира такова деяние като престъпление⁶⁷.

Отношението към абортите в Древния Рим е последователно и е свързано също с прокреативната цел на брака, съответно тълкувана като надежда за заченатото дете да се роди (*spes nascendi*), схващана и като надежда бащата да се сдобие с дете (*spes patris*), което да е новият член на фамилията. От първостепенно значение за древните римляни е продължаването на рода и на фамилната традиция и култ, пряко свързани с просперитета на целия римски народ. *Spes publicus* или *spes populi romani* изрично е аргументирана в един текст на Улпиан, според който грижата и интересът на нероденото дете дори трябва да е приоритетен пред това на вече роденото, за което грижата след раждането вече е поета от фамилията, докато „този, който е в майчината утроба“ (*is qui in utero est*) е от значение не само за фамилията, но и за целия римски народ⁶⁸.

Във връзка с това е и ограничаването на абортите, особено за омъжените жени. Счита се, че макар забраната за аборт да е спомената едва в една конституция на император Каракала от 211 г. сл. Хр, всъщност тя е съществувала още от архаичната епоха. Едва ли жената е имала свобода да реши дали да бъде майка или не, като се има предвид особеното значение на създаването на поколение като основа на римската фамилия. Ако абортът е направен без знанието и волята на *pater familias*, това може да е основание за прилагане на неговата дисциплинарна власт (*ius vitae necisque*) спрямо съпругата *in manu*, или за едностранно прекратяване на брака (*repudium*) с всички негативни последици от това⁶⁹.

По-либералните отношения в тази област са засвидетелствани само сред аристократичния елит към епохата на Принципата, но винаги

⁶⁷ Вж. латинския текст: ... *Neque vero ullius preces apud me adeo validae erunt, ut cuiquam venenum sim propinaturus neque etiam ad hanc rem consilium dabo. Similiter autem neque mulieri talum vulvae subditium ad corrumpendum conceptum vel fetum dabo. Porro caste et sancte vitam et artem meam conservabo*; съответно на български... Никога и никому няма да препоръчам употребата на отрови и ще отказвам да давам на когото и да било подобно нещо. Също така не ще дам на жена песар за унищожаване на плода; ще пазя своя живот и своето изкуство винаги чисти и неопетнени от никакво престъпление. Вж. латинския и българския текст на клетвата на https://bg.wikisource.org/wiki/Хипократова_клетва

⁶⁸ D. 37.9.1.15 (*Ulpianus libro 41 ad edictum*). ... *quod favorabilior est causa partus quam pueri: partui enim in hoc favetur, ut in lucem producat, puero, ut in familiam inducatur: partus enim iste alendus est, qui et si non tantum parenti, cuius esse dicitur, verum etiam rei publicae nascitur.*

⁶⁹ Вж. по-подробно у Mentxaka, R. El aborto en el Derecho Romano Clásico. – In: Estudios de Deusto, Vol. 31, 1983, p. 307 ss., NARDI, E. Procurato aborto nel mondo greco-romano. Milano, Giuffrè, 1971, p. 45 ss.

са обект на осъдително обществено отношение, религиозни санкции и дори специална уредба, създадена от Август, за заздравяване на нравите, увеличаване на раждаемостта и укрепване на фамилията⁷⁰.

В християнската епоха забраната за аборт е на религиозно основание, но тя е в синхрон с утвърдената вековна римска традиция за възприемането на брака с *liberorum quaerundorum causa*. Плутарх (Plut., Vita Romuli 22.3) споменава именно абортът чрез приемане на отровна отвара като основание за развод или дори за умъртвяване на жената по времето на Ромул. Цицерон при защитата на Клуенций (Cic., Pro Cluent., 11.32) привежда пример за осъждането на смърт на жена, направила аборт, уговорена и приела пари от другите наследници на починалия ѝ съпруг.

Едно от основанията за тази строгост по отношение на абортите е признаването на правния статус на заченатото дете не само с оглед на фамилията, но и на самото него като бъдещ римски гражданин. Според юриста Марцел един закон (*lex regia*) още от царския период (вероятно от времето на Нума Помпилий) забранява погребването на бременната жена преди да се извади детето от утробата ѝ – ако е възможно, за да се запази създаденото в семейството дете⁷¹.

В класическото право напълно категорично се определя персоналната самостоятелност на заченатото дете, оптимистично определяно като „този, който ще се роди“ (*nasciturus*)⁷². Римските юристи възприемат питагорейската теза и вижданията на Аристотел и неоплатониците, че ембрионът има „душа“ още от зачатиято, която съдържа в себе си потенциала на прогресивно развитие, макар и преди раждането той да е във вегетативно състояние⁷³. Това е в синхрон и с християнската религия, според която човекът и животът се приемат за най-прекрасното Божие творение, а зачатиято в брак е осъществяване на Божия промисъл⁷⁴. Така текстовете на юристите от II–III в. намират своето място в Дигестите и

⁷⁰ За Августовото брачно законодателство и мерките за насърчаване на раждаемостта, както и санкционирането на изневярата и насилието над жени вж. обобщение на литературата у McGinn, T. A. J., The marriage legislation of Augustus: a study in reception – In: Legal roots, 2 (2013), 7–43.

⁷¹ D. 11.8.2 (*Marcianus libro 28 digestorum*) *Negat lex regia mulierem, quae praegnas mortua sit, humari, antequam partus ei excidatur; qui contra fecerit, spem animantis cum gravida peremisse videtur*

⁷² Вж. по-подробно в монографията на Vaccari, M. P. La difesa del concepito. Dai Digesta dell'imperatore Giustiniano. Torino, 2006.

⁷³ Вж. Bernard, Ch., Deleury, E., Dion, R., Gaudette, P. Le statut de l'embryon humain dans l'Antiquité gréco-romaine. – In: Laval théologique et philosophique, 45.2. (1989), p. 180 ss. на <https://www.erudit.org/fr/revues/ltp/1989-v45-n2-ltp2134/400454ar.pdf>

⁷⁴ И видя Бог всичко, що създаде, и ето, беше твърде добро (Битие, 1:31).

в Институциите на Юстиниан в условията на една трайно християнизирания империя. От становищата на Юлиан, Паул и другите класически юристи за естественото признаване на заченатото дете като човек (*in rebus naturam esse, in rebus humanum esse*)⁷⁵ се извежда принципът „*Nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de commodis eius agitur*“⁷⁶. Той е водещ, когато според брака и децата, родени в него, се предоставя или отнема привилегированият статус на родителите по Августовото брачно законодателство, прилагат се правилата за наследяването, възстановяване на статуса във връзка с *postliminium*, патронатните права, сенаторския или декурсионски статус, въводи във владение, право на издръжка и пр.

Така абортът се явява като убийство на живо същество, но и като вмешателство в изконната същност на брака, сериозно накърняване на интересите на фамилията и на *pater familias*, който разчита на поколение и наследници⁷⁷. Този аргумент е използван и от Цицерон по повод на споменатата по-горе смъртна присъда на жена, приела подкуп, за да направи аборт. Ораторът акцентира, че тя заслужава тази присъда, защото е разрушила надеждата на един, макар и починал баща, името му и родът му да бъдат продължени, да има законен свой наследник на фамилното имущество, но и бъдещето на народа и държавата. Казусът е разгледан и от Трифонин (D. 48.19.39), който го обсъжда във връзка с аборт, предприет от жената не поради икономически причини, а с цел да навреди на съпруга си, който се е развел с нея. В този случай императорите считат, че трябва да се приложи публично наказание – заточение (*exilium* – D. 48.8.8), защото е налице увреждане на публичния интерес и на брачните отношения.

От литературните източници са и сведенията, че предпазването от забременяване и абортите са практикувани още в зората на римската дър-

⁷⁵ D. 1.5.26 (*Iulianus libro 69 digestorum*) *Qui in utero sunt, in toto paene iure civili intelleguntur in rerum natura esse*. D. 1.5.7 (*Paulus libro singulari de portionibus, quae liberis damnatorum conceduntur*) ...*Qui in utero est, perinde ac si in rebus humanis esset custoditur quotiens de commodis ipsius partus quaeritur*... Вж. Ferretti, P. In rerum natura esse, in rebus humanis nondum esse. Milano, 2008, p. 161 ss. и коментара на множество текстове на Юлиан в D. 1.5.26, на Целз в D. 38.16.7, на Паул в D. 1.5.7, на Улпиан в D. 37.9.1.pr.; D. 37.9.7.pr.; D. 38.16.1.8; D. 50.16.164.pr.; D. 28.6.10.1; D. 40.5.24.4; D. 44.2.7.3.

⁷⁶ Вж. подробно в статията ми *Nasciturus pro iam nato habetur quotiens de commodis eius agitur*. Римскоправното правило и съвременното му приложение. – В: *Ius Romanum* 2 (2017), 18–49 <https://iusromanum.info/portfolio/br-ii-2017/>

⁷⁷ Peter, O. M. Si rixati fuerint viri et percusserit quis mulierem praegnantem... Il valore della vita del nascituro e l'aborto nei diritti dell'Antichità. – In: Quarante cinquieme session de la SIHDA, 14–22 septembre. 1991, Miskolc, 1993, 239–259.

жава въпреки известна укоримост в религиозен и морален план, по-рядко санкционирани от правото. Римските философи и държавници възприемат тезата на Аристотел (*Historia animalium*, 7.3. 583a), че народите, които не практикуват ограничения за нарастването на населението, са обречени на бедност и разруха. Но наред с това постепенното „стопяване“ на римските граждани в резултат на войните, икономическата криза и разселването на територията на нарастващата държава в края на Републиката води до необходимост от по-сериозна държавна намеса. Приема се, че първи Сула в 81 г. пр. Хр., а по-късно и Август в своето брачно законодателство, насочено към демографски подем, забраняват не само абортите, но и използването на контрацепция. Няма обаче сведения за реално прилагани санкции в тази насока освен в изолирани случаи, когато се засягат и други правоотношения, свързани най-вече с *patria potestas* и наследяването.

Плиний Стари през I в. сл. Хр. в своята *Naturalis historia* (23.79; 24. 11. 18) препоръчва най-различни контрацептивни и абортативни средства. Особено чести са позоваванията на трактатите по гинекология на гръцкия лекар Соран от Ефес, който е получил медицинско образование в Александрия, където, а и в целия Египет и източните провинции на Римската империя, е имало много развита практика в тази област. В Рим по времето на императорите Траян и Хадриан (в първата половина на II в.) той е бил най-известния лечител на жените от аристокрацията и заможните фамилии на конниците и освободенците, където се е налагал стереотипът както на въздържането от брачно съжителство, така и от раждане на деца, а многодетните семейства са били рядко изключение. Препоръките на Соран са използвани и в следващите столетия, но вероятно е имало и други, останали неизвестни лекари, наред с всякакви самозвани лечители, магьосници и пр.

Сред бедното население често са били използвани и антиконцептивни амулети, молитви и жертвоприношения към чуждоземни богини и пр., които да попречат или прекъснат една нежелана бременност, защото семействата не са могли да си позволят издръжката на много деца. Изоставянето на новородените или продаването на по-големите деца като роби е било обичайна практика, макар и нетолерирано от публичната власт и правото.

Традиционният римски републикански морал е налагал идеала за многодетното семейство, което да дари на римския народ храбри силни войници и здрави и целомъдрени съпруги, които да раждат нови граждани

на *civitas*. Но войните, териториалното разселване, упадъкът на дребното и средно земевладение и производство, икономическите кризи, нахлуването на чужденци със свой морал, култура и религия и множество други фактори водели до смекчаване на укоримостта на контрацепцията и абортите и поставянето на изисквания за формиране на гъвкава политика за контрол върху раждаемостта⁷⁸. В този смисъл са и малкото запазени разпоредби в преторския едикт и в становищата на юристите, както и в някои императорски конституции, които са предимно във връзка с конкретни казуси и съвсем не с възприемане на някаква обща и непротиворечива позиция по проблемите. Това насочва към извод, че публичната власт нито е искала, нито е можела ефективно да се справи с глобалния демографски въпрос, макар че Августовото брачно законодателство е съществувало и е отменено поради неприлагане чак в началото на IV в. от император Константин.

4. *Pater familias*

Бащинството в древността също има по-различна емоционална, социална, обичайна и правна интерпретация в сравнение с традиционните модели, възприемани в съвременността. При него доминира концепцията за продължението на рода и на народа, на запазването на фамилията култ и фамилията имуществото, като винаги, когато един мъж няма свое потомство, той отглежда или осиновява дете, което да изпълни тази прокреативна мисия. И това може да се установи както в отношенията между хората, така и между боговете, като винаги акцентът е на едно своеобразно „обезсмъртяване“ чрез продължението на рода и по-малко значение на биологичната роля.

От цитирания по-горе текст на Улпиан (D.1.1.1.3.) наличието на брачна обвързаност предопределя ролята на съпрузите като родители. Очевидно е и обвързването на статуса на *mater familias* с брака, като дори в неюридическите текстове се изтъква етимологичният аргумент: терминът за брак – *matrimonium*, е пряко свързан и произведен от *mater*⁷⁹, защото майката е пазителка на брака, тя е основният член, комуто е поверено съществуването на фамилията, тя осигурява нейното нарастване, грижи се за ежедневието на членовете ѝ, домашния култ и се явява техен

⁷⁸ Вж. общо по темата най-новото изследване на Flemming, R. Fertility control in ancient Rome. – In: *Women's History Review*, 30:6 (2021), 896–914 на <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09612025.2020.1833491>, както и Hopkins, K. Contraception in the Roman Empire. – In: *Comparative Studies in Society and History*. 8.1. (1965), 124–151 на <https://www.jstor.org/stable/177539>

⁷⁹ Вж. Ernout, Meillet. Op. cit., p. 389.

обединител в морален и емоционален аспект. Стабилитетът на фамилната общност обаче се създава от нея съвместно с *pater familias*⁸⁰. В условията на патриархалното семейство *pater familias* има ръководната социална, но и правна позиция, като е притежател на фамилното имущество. Тази съвместност е видна не само в названията на двете основни фигури в римското семейство (*mater familias* – *pater familias*), но и в симетрията на двете основни понятия и правни институти от значение в тези отношения – *matrimonium* и *patrimonium*.

Може да се приеме, че по-скоро става въпрос за разграничаване и противопоставяне, така както е в терминологичен и в субстанциален план между термина за брак и легално майчинство (*matrimonium, matrimonia*) и термина за определяне на имуществото, образуван по същия лексикален модел – *patrimonium*⁸¹. Концептуално, ако на майката е поверен домът, неговото стопанисване и грижата за децата, то бащата получава, създава, пази и разполага с фамилното имущество и като последица от това се явява представител на цялата фамилна общност пред *civitas* както в публичноправен, така и в частноправен аспект⁸².

⁸⁰ Вж. по-специално Della Luna, M. *Antiquitus libera matrimonia esse placuit. Profili evolutivi del matrimonio nel diritto romano e nel diritto moderno.* – In: A&R, 32 (1987), 126–136. Срв. и Allende Correa, M. E. *La mujer romana en la obra de Tito Livio. El exemplum y el ideal femenino en la Antigua Roma.* – In: *Historias del Orbis Terrarum*, 18 (2017), 53–82 file:///C:/Users/Malina/Downloads/Dialnet-LaMujerRomanaEnLaObraDeTitoLivio-6120179.pdf Вж. най-общо за архаичния период в коментара на Закона на Дванадесетте таблици статията на McGinn, T. A. J. *La familia e i poteri del pater.* – In: XII *tabulae. Testo e commento*, T I, Napoli, Jovene, 2018, 189–229; Cascione, C. *Antichi modelli familiari e prassi corrente in età protoimperiale.* – In: *Ubi tu Gaius. Modelli familiari, pratiche sociali e diritti delle persone nell'età del Principato. Relazioni del Convegno internazionale di Diritto Romano*, Copanello 4–7 giugno 2008, Milano, Giuffrè, 2014, 23–94 и цитираната там литература.

⁸¹ Обикновено се обосновава произхода на този термин от факта на първоначалното притежание в собственост на фамилното имущество от *pater familias*, върху което той има пълна власт и с което оперира във „външния свят“, в който се явява единствен представител на цялата *familia*. Вж. относно концепцията за фамилното имущество в Закона на Дванадесетте таблици Feuvrier-Prevotat, C. *Le concept de la familia pecuniaque dans la Loi des XII tables.* – In: *La question agraire a Rome: droit romain et société. Perceptions historiques et historiographiques.* Côme: Edizioni New Press, 1999, 59–79. Относно употребата на термина в общ план и по отношение на майчиното имущество вж. Fuenteseca, P. *Maternum patrimonium.* (Revision de CTh. 8. 18. 1 y 8. 18. 2). – In: AARC, 9 (1993), 331–347.

⁸² Вероятно по същата причина няма прилагателно *matrius* по модела на *patrius*, тъй като в архаичната епоха, когато се е създавала тази терминология, жените нямат право да се разпореждат с имуществото, да съставят завещания, да участват в публични дейности и пр. Прилагателните *maternus* и *maternalis* означават произход на нещо от майката или свойство, качество, свързано с майката – в смисъл на „майчин“ и с акцент върху естествената и биологичната, а не социалната или имуществената връзка. Вж. Ernout, Meillet. *Op. cit.*, 389–390.

Доминиращата концепция е, че понятието за *pater familias* отразява правен статус и не е обвързано с биологичното бащинство⁸³, докато *mater familias* е по-скоро отражение на една биологична и социална реалност с конкретно правно значение⁸⁴. От тази констатация произтича извод, че докато майката пряко е свързана с прокреативната функция на брака и произходът по майчина линия винаги е сигурен, то по биологични причини, които имат и сложна антропологична аргументация, произходът от бащата не винаги е сигурен и безспорен. Това обикновено се изразява чрез латинската максима „*Mater semper certa est, pater is est quem nuptiae demonstrant*“, интерпретирана в наши дни и в по-съкратен вариант: „*Mater semper certa est, pater nunquam*“⁸⁵. В оригиналния си вид тя се счита за произтичаща от един текст от Паул⁸⁶, макар че всъщност глосаторите да го обработват, извеждайки от него т. нар. презумпция за бащинство⁸⁷, която да произтича от самия факт на брака с майката на роденото от нея дете. Във връзка с това считам, че е добре да се разгледа този въпрос, доколкото е пряко свързан с прокреативната цел на брачните отношения, макар че традиционно той е поставян във връзка с определянето на произхода на детето – просто една друга перспектива.

Въпреки съществуването на това виждане като *communis opinio*, при един по-детайлен анализ на становищата на римските *iurisconsultes* е видно, че становището на Паул съвсем няма за цел да въведе презумпция за определяне на бащинството, респ. произходът на детето от бащата. На първо място, при един систематичен прочит на фрагмента, се открива съвсем друг смисъл на правилото – определянето на родителите, макар и въз основа на два различни критерия – докато за определянето на майката той е биологичен, за бащата именно чрез брачната връзка той се явява като

⁸³ Вж. в този смисъл цитирания по-горе фрагмент на Улпиан от D. 50.16.195. 2.

⁸⁴ Вж. в този смисъл твърдението на Bonfante, P. Corso di diritto romano. Vol. I. Diritto di famiglia. Roma, 1925, p. 9, 51, който счита, че „materfamilias е изцяло почетно название което в исторически план няма правна стойност“. Подобно е становището на Perozzi, S. Istituzioni di diritto romano. Vol. I. Milano, Giuggrè, 1947, p. 327; Kaser, M. Das römische Privatrecht. T. I. München, Beck, 1955, p. 57.

⁸⁵ Вж. Amram, D. Mater semper certa est, pater numquam e il danno da falsa rappresentazione della paternità. – In: La nuova giurisprudenza civile commentata, 8 (2015), 698–706, в който се правят бележки по съдебни решения в Италия по повод дело пред съда във Флоренция от 2.2.2015 г.

⁸⁶ D. 2. 4. 5 (*Paulus libro quarto ad edictum*) *quia semper certa est, etiam si vulgo conceperit; pater vero is est, quem nuptiae demonstrant*.

⁸⁷ Вж. за развитието на презумпцията в Средновековието Lefebvre Teillard, A. „Pater is est quem nuptiae demonstrant“: jalons pour une histoire de la présomption de paternité. – In: RHDfE 69.3 (1991), 331–341; ID. Autour de l'enfant: Du droit canonique et romain medieval au Code Civil de 1804. Leiden – Boston, 2008, p. 187 ss.

правен критерий. Всъщност Паул говори за майката и за бащата като за родителите, на които децата дължат почит и уважение и по изключение могат да водят дела срещу тях само с изричното разрешение на претора. Такова отношение се дължи и на всички възходящи по майчина и бащина линия, както и на патроните и осиновителите.

Текстът на Паул е част от уредбата за призоваването на съд в книга II, титул IV на Дигестите (*De in ius vocando*)⁸⁸. В предходния фрагмент Улпиан определя изрично, че забраната се отнася за родителите (*parentes*) и от двата пола и по генеалогична линия да безкрай (*omnes in infinitum parentes*), независимо от наличието на съществуващ законен брак към момента на възможното предявяване на иска и дори и когато един от родителите попадне в робство. В този титул става въпрос за когнатското родство и т.нар. родители по естественото право (*parentes naturales*) според Паул в никакъв случай не могат да се призовават на съд⁸⁹. Но с добавянето на приравнените на тях осиновители и на патроните очевидно е утвърждаването на критерия за дължимото и правно закрепено уважение към тези лица независимо от създадените с тях правоотношения и това разрешение се счита за почитено и напълно подходящо (*quod et honestius est et merito optinuit*)⁹⁰.

При това обвързване на правната уредба на второ място се поставя въпросът дали всъщност имаме презумпция за бащинство и дали тя играе някаква роля при съществуващото в римското право разбиране за статуса на лицата. Това от своя страна изисква да се определи смисълът на понятието *pater familias*, връзката между него и биологичната роля на *pater*, както и необходимостта да се изследва биологичното бащинство, съответно правните последици от това.

На първо място според етимологичните изследвания лексемата „*pater*“ е паралелна на *mater* и по същия начин произтича от детското обръщение към бащата⁹¹. Подчертава се обаче, че с нея не се указва фи-

⁸⁸ По-подробно анализ на текстовете вж. в статията ми „*Mater semper certa est, pater is est quem nuptiae demonstrant*“ . – В: Сборник в чест на проф. Цанка Цанкова (под печат).

⁸⁹ D. 2.4.6 (*Paulus libro primo sententiarum*) *Parentes naturales in ius vocare nemo potest: una est enim omnibus parentibus servanda reverentia*.

⁹⁰ D. 2.4.4 (*Ulpianus libro quinto ad edictum*) 1. *Praetor ait: “parentem, patronum patronam, liberos parentes patroni patronae in ius sine permissu meo ne quis vocet”*. 2. *Parentem hic utriusque sexus accipe: sed an in infinitum, quaeritur. Quidam parentem usque ad tritavum appellari aiunt, superiores maiores dici: hoc veteres existimasse Pomponius refert: sed Gaius Cassius omnes in infinitum parentes dicit, quod et honestius est et merito optinuit*.

⁹¹ Вж. Ernout, Meillet. Op. cit., p. 487 s. – „*pater*“ от „*pa-pa*“ както „*mater*“ от „*ma-ma*“.

зическото бащинство, което в литературата се означава чрез други лексеми – *parens* или *genitor*. *Pater* се явява синоним на господар, собственик (*dominus*) на имуществото на голямото патриархално семейство. Това е и смисълът на термина *pater familias*, който се явява като представител на поредицата поколения, въплъщаващ авторитета и обичаите на предците (*patres*), както се счита и самият прародител на римския народ Еней (*Pater Aeneas*). Наред с това терминът има и подчертано сакрално съдържание – самото название на бога Юпитер е обединение на името на архаичния римски бог *Iove* с лексемата *pater* (*Iu + pater*), наричан също и *Pater omnipotens*, а във формулата на клетвите в името на Юпитер присъства изразът *patrius paternus*. Оттам следва и развитието на терминологията за различни почетни и високо уважавани лица – сенаторите са наричани *patres conscripti*, самият Август е удостоен като *Pater Patriae*⁹². Терминът, с който се означава родината – *patria*, също е произведен от това социално и политическо значение на *pater*, а връщането към родината и предците се означава с глагола *repatrire*⁹³.

Лексемата *pater*, използвана предимно в литературните източници, често се отдалечава от понятието за „*pater familias*“, което е основно и многократно използвано в Дигестите и в правните текстове. То рядко определя биологичния баща, а по-честа е употребата му като съкратен вариант на *pater familias*⁹⁴. И в двата случая това е ключово понятие както за личните, така и за имуществените отношения в римската фамилия, регулирани от религията, обичая, морала и правото. От смесването на правните и другите извори обаче се изгражда един стереотип, прилягащ

⁹² Вж. Schniebs, A. *Del Divi filius al Pater patriae. La paternalizacion del poder en tres textos latinos.* – In: *Phaos*, 2 (2002), 139–166; Paratore, E. *Lucano e la concezione del Pater patriae.* – In: *Romanae litterae*, Roma, 1976, 597–603.

⁹³ За концепцията за родината в политическите речи на Цицерон вж. Carla, F. *Alteram loci patriam, alteram iuris: “double fatherlands” and the role of Italy in Cicero’s political discourse.* – In: *Citizens in the graeco-roman world. Aspects of citizenship from the archaic period to ad 212*, Leiden-Boston, Brill, 2017, 259–282. Вж. и Le Roux, P. *L’amor patriae dans les cités sous l’Empire romain.* – In: *La toge et les armes. Rome entre Méditerranée et océan*. Rennes, Presses universitaires, 2011, 565–581; Lauria, M. *La patria nel diritto pubblico romano.* – In: *Studii e ricordi M. Lauria*. Napoli, Jovene, 1983, 598–599.

⁹⁴ Вж. текстовете според Дыдынский, Ф. М. Цит. съч. на https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003657827/ – наред с цитираните по-горе текстове вж. и *Lex XII Tabularum*, tab. IV. 2 и tab. XII. 1, в смисъл на предци в D. 50. 16.201; като *pater familias* в D. 1. 6. 4; D. 50. 16.196.2; D. 14. 6. 3.4 и 6. 20; D. 36. 2. 15; D. 37. 11.1.8.; D. 14. 6.2. и много други; като патриции в D. 1. 2. 2, 12, 20, 25, 26; D. 5. 3.1; C. 9. 44.3. като предшественик в управлението в CJ. 7. 12.1 и като епископ – C. 1. 5.8 pr. и пр.

повече на „простия и целомъдрен живот в архаичния Рим“⁹⁵, отколкото на отношенията по времето на Империята и още по-малко – в Юстиниановата епоха. Той е твърде отдалечен и от съвременните концепции за бащинството, при които се съсредоточаваме на действителния биологичен произход на детето със съвсем различна аргументация.

Изследването на социалната организация в Древния Рим несъмнено се основава на модела на патриархалната фамилия, начело на която е *pater familias*, възприеман като авторитарен господар на подвластните деца и съпруга и едноличен собственик на фамилното имущество⁹⁶. Вероятно този модел се гради и на подчертавания властнически аспект на отношенията във фамилията, като в лексикален план терминът „*potestas*“ се използва както в публичноправен, така и в частноправен план и има всеобхватен, включително и санкционен и принудителен характер⁹⁷.

Прокреативната функция на брака е тясно обвързана не толкова с установяването на биологичното бащинство, колкото с възникването на бащината власт (*patria potestas*), както изрично се определя от Гай:

IG.1.56. Iustas autem nuptias contraxisse liberosque iis procreatos in potestate habere ciues Romanum ita intelleguntur si cives Romanas uxores duxerint...

Римските граждани встъпват в законен брак и когато са женени за римски гражданки, придобиват бащина власт над създадените (от този брак) деца...

⁹⁵ Вж. в този смисъл Dixon, S. The Roman Family. Op. cit., p. 44 s. на https://books.google.bg/books/about/The_Roman_Family.html?id=_JVjL-Fwm0MC&redir_esc=y

⁹⁶ Това е особено ясно отразено и в превода на термина *pater familias* на български като „домовладелец, домовладика“ с особен акцент върху властта и по-неопределеното „глава на фамилията“. Подобни наблюдения могат да се направят и на други европейски езици, макар че когато те произхождат от латинския, най-често се използва съответното название за баща или пояснения за ръководител на фамилията, лице, което е начело – напр. на френски *père de famille*, *maître de famille*, на английски *head of a family*, *householder*, което има и своя латински еквивалент – *princeps familiae*. Все по-често преобладава използването на латинския термин като достатъчно ясен по съдържание. Вж. в този смисъл монографиите на Amunategui Perello, C. F. Origen de los poderes del paterfamilias. El pater familias y la patria potestas. Madrid, Dykinson, 2009; Thomas, Y. P. La mort du père. Sur le crime de parricide à Rome. Paris, Éditions Albin Michel, 2017.

⁹⁷ D. 50.16.215 (*Paulus libro singulari ad legem Fufiam Caniniam*) „Potestatis“ verbo plura significantur: in persona magistratum imperium: in persona liberorum patria potestas: in persona servi dominium... Идеята за пълно господство е изразена и в използването на термина както по отношение на подвластните, така и на робите – вж. D. 24.1.3. 3 (*Ulpianus libro 32 ad Sabinum*) *Verbum potestatis non solum ad liberos trahimus, verum etiam ad servos*. Относно характера на тази власт вж. и Dumont, J. C. L'imperium du pater familias. – In: Parenté et stratégies familiales dans l'Antiquité romaine. Actes de la table ronde des 2–4 octobre 1986. Rome, Ecole Française de Rome, 1990, 475–495.

По-нататък в същия текст Гай изрично подчертава, че смисълът на брачната дееспособност (*conubium*) и на самия брак е децата да придобият статуса на бащата и съответно не само да станат римски граждани, но и негови подвластни⁹⁸.

В текста на Паул, цитиран по-горе, формулираното правило „*pater is est quem nuptiae demonstrant*“ обвързва бащинството с брака, за който се използва терминът *nuptiae*. Някои автори уточняват, че в случая се има предвид сватбата, т. е. религиозно-обичайната церемония като начало на съпружеското съжителство, от която започва да се отчита и законният срок на бременността (*tempus legitimus*), и само в този смисъл роденото от съпругата дете се счита за законно:

D.1.5.12 (Paulus libro 19 responsorum) Septimo mense nasci perfectum partum iam receptum est propter auctoritatem doctissimi viri Hippocratis: et ideo credendum est eum, qui ex iustis nuptiis septimo mense natus est, iustum filium esse.

Според авторитетното мнение на видния учен Хипократ нормално е раждането на дете в седмия месец на бременността. Затова се счита, че детето, родено от законен брак в седмия месец, е законно родено дете.

В един друг текст обаче въобще не се споменава като начален момент сватбата:

PS. 4.9.5. Septimo mense natus matri prodest: ratio enim Pythagoraei numeri hoc videtur admittere, ut aut septimo pleno aut decimo mense partus maturior videatur.

Детето може да се роди от майката в седмия месец: и така според много от питагорейците се приема, че раждането е навременно с навършването на седем или до десет месеца (от бременността).

Този текст, систематично тълкуван, обикновено се обвързва с предходния относно статуса на детето, но е възможно и друго тълкуване с

⁹⁸ IG. 1.56 in fine ... *cum enim conubium id efficiat, ut liberi patris condicionem sequantur, evenit, ut non solum cives Romani fiant, sed et in potestate patris sint.*

оглед определянето на границите на бременността, раждането на живо дете и ползването на привилегиите по Августовото законодателство⁹⁹.

Определен е и крайният момент на тази т.нар. „законна бременност“ – десет месеца¹⁰⁰. Макар текстовете да са свързани предимно с наследяването, във връзка с установяването на бащината власт и нейните последици и в други насоки се приема по аналогия, че този краен срок се отнася не само при смърт, но и при отсъствие на бащата (*absentia*), както и при развод. В източниците обаче има и някои казуси на разширяване по правни съображения (с оглед на наследяването, статуса и други права) на тази естествена биологична граница, което също насочва към извода, че биологичното бащинство не се надценява от римските юристи¹⁰¹.

На определянето на „законното раждане“ спрямо момента на сватбата – едно твърде тясно разбиране, се възразява още, че в редица текстове, включително и в определението на Модестин за брака¹⁰² термините *nuptiae* и *matrimonium* се считат за синоними и границите на *tempus legitimus* в много казуси са определени гъвкаво. Така роденото преди седмия месец

⁹⁹ Известни затруднения се получават във връзка с интерпретацията на *maturior* от глагола *maturare* или от наречието *mature*, които се превеждат като своевременно, съзряло, подходящо. Вж. анализ на текста у D’Ors, A. Sent. Pauli, 4,9,5. – In: ANDE, 16 (1945), 758–760. Отбелязва се, че макар текстът да е част от Pauli Sententiae ad filium (Sententiae receptae Paulo tributae), представляващи вулгаристичната обработка на посткласическата юриспруденция на съчиненията на класическия юрист Паул (II–III в.), правилото е доказано в неговия класически вид.

¹⁰⁰ D. 38.16.3.11 (*Ulpianus libro 14 ad Sabinum*) *Post decem menses mortis natus non admittetur ad legitimam hereditatem.*

¹⁰¹ Допълнителна информация по темата дава Авъл Гелий (Aul. Gell., N.A., 3.16.12–24), който в един доста обширен разказ за срока на бременността се позовава на правилото на децемвирите, т. е. на Закона на Дванадесетте таблици, че човек се ражда на десетия, а не на единадесетия месец. Той подчертава, че този срок е установен от лекари и философи, цитира поетите Плавт и Менандър, както и особено авторитетния и в Рим Хипократ и книгата му „За храненето“ (Περὶ τροφῆς), че от момента на зачатие човек се ражда на седмия, понякога на осмия, често на деветия и още по-често – на десетия месец, като известни разлики се установяват с оглед на това как съответните древни народи – римляни и гърци, определят продължителността и броя на месеците в годината. Цитира се и рескрипт на император Хадриан, според който раждането от една особено целомъдрена жена в единадесетия месец след смъртта на съпруга ѝ е законно, като се позовава на съчиненията на древните философи и лекари. Подобен случай описва и Варон, позовавайки се на Аристотел за възможно раждане и в единадесетия месец, според който така родено дете има равни права с другите деца. Гелий посочва, че римляните не приемали особено добре тези твърдения, но се позовава и на сведения от Плиний (Plin., Nat. Hist., VII. 5. 40, 42), че според юриста от Августовата епоха Мазурий Сабин преторът Луций Папирий, макар и наследник от втора класа по закон, предава наследството на майка, родила детето 13 месеца след смъртта на мъжа си, защото счита, че не е определен точно моментът на раждането, настъпило определено време преди завеждането на иска за наследство.

¹⁰² D. 23.2.1 (*Modestinus libro 1 regularum*) *Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio.*

от сватбата дете не може да се счита за родено извънбрачно (*spurius*)¹⁰³, защото то има известен баща – съпругът на майката, и той може да се посочи публично – т.нар. *demonstratio patris*, което е имало значение както за определяне на статуса на детето, така и за вписването му в цензовите регистри¹⁰⁴.

Наред с това в специално посветения на статуса на лицата титул V на книга I на Дигестите Целз още в началото на II в. сл. Хр. формулира без всякакви уговорки правилото:

D. 1.5.19 (Celsus libro 29 digestorum) Cum legitimae nuptiae factae sint, patrem liberi sequuntur, volgo quaesitus matrem.

Когато (децата) са заченати в законен брак, те следват (статуса на) бащата, а ако са заченати обикновено (извънбрачно, те следват статуса на) майката.

Няма основания или индикации в други текстове, включително от по-късните периоди, при наличието на законен брак да не се признава бащинството на съпруга на майката за роденото от нея дете. Извънбрачно се счита само детето с неизвестен баща:

Tit. Ulp. 4. 2. Qui matre quidem certa, patre autem incerto nati sunt, spurii adpellantur.

Които са родени от известна майка, но от неизвестен баща, се наричат извънбрачни деца (*spurii*).

¹⁰³ Съответно извънбрачното дете е определено като *spurius* или „обикновено заченато“ (*volgo conceptus*), като в случая Модестин разглежда двете хипотези, когато бащата не се посочва и не може законно да се определи бащинството: при липса на сигурна информация за мъжа, от когото е заченато детето или нежелание на майката да я оповести или при сигурност относно мъжа, от когото е заченато детето, но поради наличие на законови пречки той не може да се счита за законен баща. В случая се имат предвид както ограниченията относно статуса – напр. за освободенци, чужденци, в Късната империя – съсловни и религиозни ограничения и за двата пола, родените от конкубинатни или инцестни връзки деца и пр. D.1.5.23. (*Modestinus libro primo pandectarum*) *Volgo concepti dicuntur qui patrem demonstrare non possunt, vel qui possunt quidem, sed eum habent, quem habere non licet. qui et spurii appellatur para tyn sporan.* Относно извънбрачните деца вж. Arends Olsen, L. La femme et l'enfant dans les unions illicites a Rome. L'évolution du droit jusqu'au début de l'Empire. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Peter Lang, 1999; Pepe, L. Paelex e spurius. – In: Mélanges de droit romain et d'histoire ancienne: hommage à la mémoire de André Magdelain. Paris, Panthéon-Assas, 1998, 343–359.

¹⁰⁴ Използваният глагол *demonstrare* в израза *patrem demonstrare*, а също и по отношение на бащинството, което се определя според съществуването на брак (*quem nuptiae demonstrant* в D.2.4.5.), може би трябва да се обвърже с извършването на определен акт на обявяване на бащинството – *tollere liberum*, който ще разгледам по-долу. Възможно е обаче да се има предвид и едно по-широко значение на тази терминология в смисъл на „показвам, указвам, посочвам, доказвам“.

Следователно бащинството се явява предимно правната връзка и приемането на новороденото във фамилията. При това се посочва, че *patria potestas* се упражнява от съпруга на майката, ако той е неподвластен (*sui iuris*), т. е. самият той е *pater familias*, а когато е все още подвластен (*alieni iuris*), детето попада под *potestas* на своя дядо или прадядо¹⁰⁵. В този случай биологичното бащинство не е от значение – бракът на родителите, но и статусът на бащата са в зависимост от положението му във фамилията и бащината власт е отделена от родителството. В случаите, когато подвластният баща на детето е осиновен например, може въобще да не става въпрос и за родство по права линия, съответно когнатство с *pater familias*.

В правните извори не са много текстовете, в които се споменава обичаят, който има и религиозно-ритуално значение, на „повдигане на детето“ след раждането от бащата или *pater familias* – наречен *tollere liberos*¹⁰⁶. То се поставя на земята в краката на *pater familias*, той го повдига, взема на ръце и го показва на съседите и близките. В романистиката има различни тълкувания относно правното му значение, тъй като става въпрос за обичай със социално значение в гражданското общество по времето на Републиката и Империята и постепенно изгубва своето правно значение. Следователно не би могло да се търси неговото обвързване с бащинството в класическия период, съответно и с т.нар. презумпция за бащинство, ако

¹⁰⁵ Вж. в този смисъл D. 1.6.4 (*Ulpianus libro primo institutionum*) ... *Nam qui ex me et uxore mea nascitur, in mea potestate est: item qui ex filio meo et uxore eius nascitur, id est nepos meus et neptis, aequae in mea sunt potestate, et pronepos et proneptis et deinceps ceteri.*

¹⁰⁶ Глаголът *tollere* в правните източници има смисъл на „повдигам, вземам, отнасям със себе си“ (D. 40. 4.29; D. 10. 4.15; D. 33. 2. 42; D. 24. 3. 7 pr; D. 18. 6.2 pr. D. 18. 6.5.; D. 18. 6.15); но също и „унищожавам, счупвам (напр. *tollere aedificium* (D. 8. 2.17.2; D. 8. 2.20.2.); *tollere superficiem* (D. 7. 1. 71.; D. 39. 2.39.2.), прекратявам правоотношение“ (D. 2. 14.27.2.; *tolli per acceptilationem* (D. 13.1. 6 и 17.1. и 7 pr. и 17 и 18; D. 21. 1.14.5.); *tollere societatem* (D. 10. 3. 14.4.; II. 2. 17.3; D. 36. 1.29). В цитирания смисъл Дыдынский. Цит. съч., v. *tollere* на <https://lawbook.online/pravorimskoe/latinsko-russkiy-slovar-istochnikam-rimskogo.html> поставя на последно място глагола в смисъл на „раждам“ – *tollere liberos* (D. 31.77.24.) и *tollere filium* (D. 37. 8. 3.; D. 29. 2.92.), като в неюримските текстове се използва и въобще за приемане на дете в смисъл на констатиране на раждането от някоя жена (Цицерон споменава „*tollere liberos ex aliqua*“), както и отглеждам, възпитавам (*tollere puerum* у Плавт), които не са свързани единствено с упражняването на *patria potestas*. Вж. другите значения на глагола – вдигам от земята, въздигам, възвеличавам, надстроювам, вдигам котва, вземам на борда, разпъвам на кръст, разпалвам огън, ободрявам, утешавам, свалям, отстранявам, умъртвявам, отменям, отхвърлям, отричам, прекратявам, изразходвам и пр. в Oxford Latin Dictionary, cit., 1947–1948; специално в § 2 на с. 1947 относно „*tollere liberos*“ се подчертава, че терминът се използва както за признаване на дете за свое, така и за приемане на чуждо дете за отглеждане и се цитират текстове от Теренций, Хораций, Ливий, Цицерон, Плавт, Сенека, Тацит, Светоний, Овидий, Квинтилиан и пр.

се приеме, че тя е отразена в Дигестите. При него въобще не се поставя въпрос за признаване на биологичната връзка между бащата и детето.

Съществува и паралелен термин „*suscipere liberum*“, с който по-ясно се определя именно ритуалното признаване на детето за член на фамилията¹⁰⁷. В този смисъл може да се тълкуват и изразите „*patrem demonstrare*“ и *demonstratio*, на които се спрях по-горе във връзка с недвусмисленото определяне на *pater*. Но това е още един аргумент, че раждането на дете в рамките на т.нар. „законен срок“ на бременността не е достатъчно, за да възникне *patria potestas*¹⁰⁸. И макар бащината власт и в класическия период, а и по времето на съставянето на Юстиниановата компилация, реално да е със значително смекчени граници, този властнически аспект се запазва в т.нар. „право на живот и смърт“ (*ius vitae necisque*), което е същността на тази власт. То е с всеобхватен, включително и санкционен и принудителен характер, но според повечето автори суровата и безо-

¹⁰⁷ Глаголът *suscipere* (формиран производно от *sub + capio*) има разнородни значения: подхващам, поддържам, приемам жертва, допускам, поемам задължение или клетва, отглеждам, учредявам, търпя и пр. Вж. Oxford Latin Dictionary, cit., 1888–1889. Изрично е определено правното му значение за признаване на новородено – *suscipere liberum, puerum* (D. 50. 6. 5.7.; D. 23. 2. 12. 3.; D. 23. 2. 25; D. 49. 15.9.; D. 37. 8. 7; D. 38. 6.7 pr.), както и за узаконяване на дете – *suscipiendorum liberorum causa* или за осиновяване – *suscipere filium (liberum) alienum* (D. 45. 1. 132. pr.; D. 50. 1. 17.9). Има и назоваване на новороденото като *susceptus*, също и за заченото дете (*partus suscepti* – D. 31.1.77.17), а за рождената дата е използван и изразът „*dies natalis meus, quo susceptus sum*“. Глаголът има и правно значение за приобщаване към общност, към гражданство – *suscipere in populi Romani civitatem*, поемане на едностранно задължение (D. 26. 1.17.2, 5.), *suscepta tutela* (D. 27. 7. 40.; D. 27. 7. 41. 2.; D. 27. 7. 45.1.; D. 27. 7. 39.8.; D. 44. 7. 5. pr.; D. 3. 3.33.4.; D. 9. 4. 27 pr.; D. 17. 15.8 pr. D. 46, 75.pr.), поемане на дело, защита – *suscipere causam, litem* (D. 2. 1. 19 pr.; D. 3. 3.8.2.); *suscipere actionem, indicium* (D. 5. 1. 52 pr.; D. 5. 3 7.1 и 20.5.), както и много други в смисъл на приемане, получаване, признаване – *intentionem, onus, aes alienum, fideiussionem, depositum, hereditatem, bona, pignora, nomina, annonam* и пр. Вж. Berger. Op. cit., p. 726; Дыдынский. Цит. съч., v. „*suscipere*“ на <https://lawbook.online/pravo-rimskoe/latinsko-russkiy-slovar-istochnikam-rimskogo.html>

¹⁰⁸ Вж. Capogrossi Colognesi, L. Tollere liberos. – In: *Mélanges de l'École française de Rome* (MEFRA), 102.1. (1990), p.107-127 на https://www.persee.fr/doc/mefr_0223-5102_1990_num_102_1_1662; De Francisci, Tollere liberos. – In: *Primordia civitatis*. Roma, Apollinaris, 1959, p. 280 s.; Lanfranchi, F. Prospettive vecchie e nuove in tema di filiazione. – In: *Studi in memoria di Emilio Albertario*, Vol. I. Milano, Giuffrè, 1953, p. 741 ss.; ID. *Ricerche sulle azioni*. ... Op. cit., 5–35. Повечето автори дискутират тезите на Perozzi, S., Tollere liberum. – In: ID. *Scritti giuridici*, vol. III. Milano, Giuffrè, 1948, p. 95 ss. Вж. по-специално Romano, A. Tollere liberos: uomo, donna e potere. – In: *Sodalitas. Studi in onore di A. Guarino*. Vol. II. Napoli, Jovene, 1984, p. 881 ss. и обширната библиография по темата. Според нея повдигането на детето от земята има значение на символичното му отделяне от негативното влияние на земята, която го привлича, за да го отнеме от светлината и живота, и поставянето му под закрилата на *pater familias* (p. 889). Представени са и становищата на други автори, според които от антропологична гледна точка ритуалът е свързан с отнемането на детето от майката и установяването на господството на мъжа над него, както и т.нар. Синдром Кувад (Couvade syndrome), който се възприема като т.нар. „съпреживяна, състрадателна бременност и раждане“, преодоляването на матриархалните традиции и подчертаване на господството на патриархата и пр.

щадна представа за *pater familias* се отнася само за архаичния и отчасти за ранно републиканския период. В социолингвистичен план изследванията насочват по-скоро към авторитетната и религиозна, но не и тиранична и неограничена власт на *pater familias* върху подвластните в голямото патриархално семейство, а *ius vitae necisque* се прилага изолирано и инцидентно и под строг контрол както от обичаите (*mos maiorum*), така и от публичната власт в лицето на цензорите¹⁰⁹.

Спорно е дали *ius vitae necisque* възниква от момента на раждането или е производно от аналогичното право върху майката, която е в законен брак и подвластна (*sub manu*). При това правото може да принадлежи на биологичния баща или на дядото или дори прадядото, ако бащата е подвластен. Налице са само две възможности – детето да се приеме във фамилията или да се изостави¹¹⁰.

Етимолозите, но също и юристите подчертават, че терминът *familia* се отнася както до социалната общност, така и до имуществото на всички лица, включени в нея, и третирано като собственост на *pater familias*¹¹¹. Неслучайно и терминът за имущество – *patrimonium*, е лексикално обвързан с положението на *pater*, но не в биологичен, а в социален и правен аспект¹¹².

Юстиниановите компилатори включват в определенията на термините в книга L, титул XVI (*De verborum significatione*) един обширен

¹⁰⁹ Вж. в този смисъл Thomas, Y. *Vitae necisque potestas. Le père, la cité, la mort.* – In: *Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Table ronde de Rome (9–11 novembre 1982).* Rome, Ecole Française de Rome, 1984, 499–548 и цитираните там автори.

¹¹⁰ Относно *expositio liberis* вж. Shaw, B. D. *Raising and killing children: two Roman myths.* – In: *Mnemosyne*, 54. 1 (2001) 31–32 <https://www.jstor.org/stable/4433183?seq=1>; Harris, W.V. *Child-exposure in the Roman Empire.* – In: *JRS*, 84 (1994) p. 5 ss.; ID. *The Roman father's power of life and death.* – In: *Studies in Roman law in memory of A. Arthur Schiller.* Leiden, E. J. Brill, 1986, p. 93 ss.

¹¹¹ *D. 50.16.195.1 (Ulpianus libro 46 ad edictum) "Familiae" appellatio qualiter accipiatur; videamus. Et quidem varie accepta est: nam et in res et in personas deducitur. In res, ut puta in lege duodecim tabularum his verbis "adgnatus proximus familiam habeto". Ad personas autem refertur familiae significatio ita, cum de patrono et liberto loquitur lex: "ex ea familia", inquit, "in eam familiam": et hic de singularibus personis legem loqui constat.* Вж. Saller, R. P. *Familia, Domus and the Roman Conception of Family.* – In: *Phoenix* 38 (1984), p.336–355 и монографията ID. *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family,* Cambridge, 1994, p.155 ss.

¹¹² Относно патримониум, свързан предимно с притежанието на имущество от мъжете вж. обобщено Biondi, V. *Patrimonio.* – In: *NDI*, Vol. XII, Torino, 1965, p. 615 ss. За използването на термина в общия смисъл на имущество, включително и принадлежащо на майката вж. Garcia Garrido, M. J. *El patrimonio de la mujer casada en el derecho civil. T.I. La tradicion romanistica.* Barcelona, CEAC, 1982; Fuenteseca, P. *Maternum patrimonium.* (Revision de CTH. 8, 18, 1 y 8, 18, 2). – In: *AARC* 9 (1993), 331–347.

текст от коментара на Улпиан към преторския едикт, в който се съдържат много елементи от концепцията за римската фамилия и позицията на *pater familias*, адаптирани към Юстиниановата епоха:

D. 50.16.195.2 (Ulpianus libro 46 ad edictum)... Pater autem familias appellatur, qui in domo dominium habet, recteque hoc nomine appellatur, quamvis filium non habeat: non enim solam personam eius, sed et ius demonstramus: denique et pupillum patrem familias appellamus.

И така домовладелец е този, който притежава собствеността и властта във фамилията и той се нарича правилно така, дори и да няма деца: защото това се отнася не толкова до самото лице, а до неговото правно положение, и така като домовладелци наричаме и непълнолетните лица.

Римските юристи приемат майчинството като една биологична реалност, която от правна гледна точка не подлежи на никакви съмнения. Бащинството съответно е в по-деликатна позиция, защото природата не е създала средство за установяване на неговата сигурност, и то *a priori* следва да се стабилизира чрез правни средства – както с факта на брака, така и с утвърждаването на тази обвързаност от правото.

Очевидно в Рим също е имало проблеми с установяването на бащинството, особено в случаите на съществуващ брак, но продължително отсъствие на съпруга или негово заболяване или недъг, водещ до неспособност да създаде поколение, което е налагало доказването на бащинството, а не възприемането му като презумпция. Към тях могат да се добавят и хипотезите, в които се изследва наличието на бременност при развода, както и момента на раждане на дете от разведената съпруга. Но при тях доказването на произхода е и по отношение на двамата родители, т. е. бащата не се поставя в по-привилегированото положение на презумпцията и възможността за оспорването ѝ само ако желае това.

Фактът на раждането на дете от законни съпрузи¹¹³ и в рамките на законния срок е основанието да се определи неговия статус по произход (*status libertatis, status civitatis*), но и неговата фамилна принадлежност (*status familiae*) и съответната бащина власт над него. От гледната точка на бащинството тези предпоставки изглеждат почти толкова сигурни,

¹¹³ *D. 1.6.6 (Ulpianus libro nono ad Sabinum) Filium eum definimus, qui ex viro et uxore eius nascitur.*

колкото и при майчинството. При това и в двата случая е допустимо доказване на други обстоятелства.

Идеята, изразена от класическите юристи, за сигурността на бащинството при наличието на брак е основана на каузалната връзка между двата факта. Тя е възприета и от Юстиниановите компилатори въз основа не само на правната сигурност относно произхода на децата, но и с оглед на християнската етика и законодателството за стабилизиране на брака и запазване на интересите на децата. Дори в известен смисъл за римския *pater familias* би изглеждало съществено посегателство върху достойнството му, ако правото презумира неговото бащинство, а не го приема за така сигурно, както и майчинството с факта на раждането. Не можем да знаем дали има правно значение или е препращане към обичайни и социални практики, но *patrem demonstrare* определено е имала и такова психологическо значение.

Разсъждавайки обаче за съществуването на презумпцията за бащинство, в романистиката обикновено се прави интерпретация във връзка с няколко казуса.

На първо място наличието на брак, възникването на бащинство, съответно и на *patria potestas* независимо от момента на раждането, но и на знанието за този факт, е засвидетелствано в становището на Сцевола по един интересен казус. Един мъж изгонва¹¹⁴ бременната си съпруга и се жени законно за друга жена. Разведената жена ражда син, заченат в прекратения брак, и го изоставя, а друг римлянин го приема да го отгледа. Но през целия си живот синът носи името на баща си, макар че той, както и майка му не знаят, че този баща е жив. Бащата умира и при отварянето на завещанието му синът не е нито определен за наследник, нито е лишен от наследство: макар и да е признат от този, който го е отгледал (в своята фамилия), той се счита като законен наследник на своя *pater* като съпруг на майка му преди развода. Сцевола категорично приема, че:

¹¹⁴ Има се предвид едностранен развод по волята на мъжа – *repudium*. Вж. за статуса на разведената по този начин жена Venturini, C. La repudianda (in margine a CTh. 3, 16, 1). – In: AARC 8(1990), 343–365. Аналогично разрешение Сцевола дава в D.22.3.29.1, цитиран по-горе, като дори при вписване роденото след *repudium*’а дете за извънбрачно (*spurium*), но то се счита за наследник на баща си, т. е. *patria potestas* възниква от факта на раждането. Срв. и казуса, при който детето, родено след пленяването на своя баща, се счита за законен наследник на дядо си в D. 28.3.6.1. (*Ulpianus libro decimo ad Sabinum*) *Sed si pater eius, qui mortis avi tempore in utero fuit, apud hostes erat, nepos iste patre in eadem causa decedente post mortem avi succedendo testamentum rumpet, quia supra scripta persona ei non obstat: nec enim creditur in rebus humanis fuisse, cum in ea causa decedat, quamquam captivus reversus patris sui iniustum faceret testamentum in eo praeteritus.*

D. 40.4.29 (*Scaevola libro 23 digestorum*) ..*filium quidem nihil praeiudicii passum fuisse, si pater eum ignoravit, et ideo, cum in potestate et ignorantis patris esset, testamentum non valere...*

... синът не трябва да пострада от никаква несправедливост, ако бащата не е знаел, че е жив. Тъй като той е бил под бащината власт, дори и при незнанието на бащата за това, направеното от бащата завещание е нищожно...

Според някои автори първоначално правилото относно бащинството е с материалноправен характер и се трансформира в презумпция едва в следкласическата епоха. Затова и то се намира в началните книги на Дигестите. Рескриптът на императорите Марк Аврелий и Луций Вер, включен в D. 22. 3. 29 pr., е в титул III на книга XX за доказването и презумпциите (*De probationibus et praesumptionibus*), но според повечето автори¹¹⁵ е по-скоро насочен към доказване на бащинството, отколкото към установяване на същинска презумпция. Императорите предписват, че при установяване на статуса на децата не трябва да се търси основание само в показанията на свидетели, но и всякакви други доказателства – писма, написани от съпрузи до техните съпруги и т. под, но да се оценява тяхната (доказателствена) сила. Дори ако бременна съпруга е изгонена от мъжа си и за отмъщение тя обявява детето за извънбрачно (*spurium*), тази декларация не е от значение, но детето не се счита непременно за наследник на съпруга на майка си, а „трябва винаги да се търси да надделее истината“ (*veritati locum superfore*).

Всъщност именно този текст опровергава съществуването на презумпцията за бащинство в класическото римско право. При по-детайлното изследване се открива началото на същинската презумпция при глосаторите и канонистите, при това с оглед разграничаването на децата, родени от брак или от конкубинат, за които в източниците се използва един и същи термин – *fili*, а по-рядко *liberi*. Според Anne Lefebvre-Teillard за първи път тя е формулирана в *Summa decretorum* на Куяций от 1178–1188 г. относно декрета на Грациан и е развита по-късно от Азон и неговия ученик Гофредо да Трами, като по времето на папа Инокентий вече се приема

¹¹⁵ Въпросът е разгледан в дисертацията на Tisset, P. Contribution à l'histoire de la présomption de paternité: étude de droit hébraïque et de droit romain. Montpellier-Paris, Imprimerie Générale Larure, 1921, p. 212 ss., цитирана от et Lanfranchi, F. Ricerche suite azioni di stato nella filiazione in diritto romano. Vol. II. Bologna, Zanichelli, 1964, 52–53 на <https://www.degruyter.com/view/journals/zrgr/82/1/article-p381.xml>

като основен принцип и така е възприета и във Френския граждански кодекс от 1804 г.¹¹⁶.

Все в този смисъл – с оглед доказването на произхода, т. е. на законния статус на детето, а не като оборване на презумпцията, се разглеждат и друг текстове. Видно и от двата текста на Сцевола, самият факт на бременност по време на брака или поне започнала по време на брака, не се приема винаги като доказателство за бащинството, а се постановява да се проследи съответния казус и да се потърси истината – било от изследване на документи наред със свидетелските показания, било на психологическата състояние на разведената майка или други обстоятелства. На това се основават и твърденията в романистиката, че доказването, при което се използват логически операции за достигане до определен извод, води началото си от Аристотел и реториците, както е видно в съчиненията на Цицерон и Квинтилиан, но презумпциите не са формулирани в съчиненията на римските юристи¹¹⁷.

Наред с това в Дигестите са запазени редица текстове, в които се изследва доколко може да се приеме бащинството при съществуващ брак, но продължително отсъствие на съпруга или негово заболяване или недъг, водещ до неспособност да създаде поколение¹¹⁸. Следователно бракът се създава с прокреативна цел, но всичко, свързано със създаването на

¹¹⁶ Относно презумпцията и развитието ѝ от глосаторите и канонистите вж. дисертацията на Aron, G. *Théorie générale des présomptions légales en droit privé*. Paris – 1895 на <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k58086452/f7.image.r=Contribution%20%C3%A1%20l'histoire%20de%20la%20pr%C3%A9somption%20de%20paternit%C3%A9>; Solazzi, S. *Pater is est quem nuptiae demonstrant*. – In: *IURA*, 7 (1956), p. 136 s.; Lefebvre, A. *Pater is est quem nuptiae demonstrant, jalons pour une histoire de la présomption de paternité*. – In: *RHD*, 69 (1991), 331–341 на <https://www.jstor.org/stable/43849487?seq=1> и Lefebvre-Teillard, A. *Autour de l'enfant: Du droit canonique et romain médiéval au Code Civil de 1804*. Leiden-Boston, Brill, 2008, p. 185 ss. на https://books.google.bg/books?id=lu55DwAAQBAJ&dq=Autour+de+l%27+enfant:+Du+droit+canonique+et+romain+medieval+...&source=gbs_navlinks_s

¹¹⁷ Вж. монографията на Giuffrè, V. *Necessitas probandi. Tecniche processuali e orientamenti teorici*. Napoli, Jovene, 1984 и цитираната там литература. Lanfranchi. *Op. cit.*, 39–47 се позовава на изследването на Donatuti, G. *Le praesumptiones iuris come mezzi di svolgimento del diritto sostanziale romano*. – In: *ID. Studi di diritto romano*. Vol. I. Milano, 1976, 487–532. Срв общо и Andrioli, V. *Presunzioni (diritto romano)*. – In: *NDI*, t. XIII, Torino, G. Giappichelli, 1966, 765–766.

¹¹⁸ Вж. коментара на Улпиан, който се позовава на становищата на Юлиан и Сцевола в *D. 1.6.6 (Ulpianus libro nono ad Sabinum) ... Sed si fingamus afuisse maritum verbi gratia per decennium, reversum anniculum invenisse in domo sua, placet nobis Iuliani sententia hunc non esse mariti filium. Non tamen ferendum Iulianus ait eum, qui cum uxore sua adsidue moratus nolit filium adgnosceret quasi non suum. Sed mihi videtur, quod et Scaevola probat, si constet maritum aliquamdiu cum uxore non concubuisse infirmitate interveniente vel alia causa, vel si ea valetudine paterfamilias fuit ut generare non possit, hunc, qui in domo natus est, licet vicinis scientibus, filium non esse*.

поколение, може да бъде обект на доказване и това не е свързано само с бащинството, но и с майчинството.

В този смисъл сигурността на майчинството (*certum*) се поставя под въпрос и също се допуска оспорване, макар и това да е представено като обвързано с установяването или оспорването и на бащинството. В Дигестите са запазени редица правила в книга XXV, титул IV (*De inspiciendo ventre custodiendoque partu*), титул V (*Si ventris nomine muliere in possessionem missa eadem possessio dolo malo ad alium translata esse dicatur*) и титул VI (*Si mulier ventris nomine in possessione calumniae causa esse dicetur*). Симулираната или отричана бременност, съответно и укриването на раждането или представянето на родено от друга жена дете, са свързани с установяване на бременността и раждането от прегледи и свидетелства на лекари и акушерки.

Оспорването на сигурността на майчинството е допустимо само от съпруга или от неговите роднини (напр., ако е подвластен, от неговия *pater familias*) или наследници. В романистиката се приема, че с това се създава една провизорна защита на бременната разведена жена или вдовица до момента на раждането. Но сигурността на майчинството поради факта на раждането на дете се преценява и с оглед на други доказателства – свидетелски показания, писма и други документи, в които се споменава за тези обстоятелство и пр. Във връзка с това се споменава и един не особено известен сенатусконсулт – *Senatusconsultum Plancianum de partu adgnosendo* (или: *de liberis agnoscendis*), макар че според заглавието му повечето автори го интерпретират в смисъл на защита на нероденото дете, на фамилната *dignitas* и на обществения интерес¹¹⁹. В случая обаче се имат предвид и други обстоятелства – установяването на факта на бременност-

¹¹⁹ Вж. Niczyporuk, P. Stwierdzenie ciąży (inspectio ventris) jako środek ochrony interesów dziecka poczętego w prawie rzymskim. – In: *Miscellanea Historico-Iuridica*, 9.1. (2010), 29–40 на <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=563161>, който счита, че той е създаден заедно с преторския едикт – *Edictum de inspiciendo ventre custodiendoque partu* и допълнен с рескрипт на Марк Аврелий и Луций Вер (*divi Fratres*). Тези три акта създават правната уредба относно установяването на бременността и мерките за закрила на бременната жена до момента на раждането с цел да се роди живо и здраво дете и то да получи надлежен статус: *inspectio ventris*, *custodia ventris* и *custodia partus*. Сенатусконсултът е датиран различно – към началото на Принципата заедно с *Lex Aelia Sentia* (4 г. сл. Хр.) или по-скоро по времето на Веспасиан или Трая, като Хадриан разширява режима, отнасящ се само до статуса на децата, които са заченати по време на брака, но се раждат след развода и по отношение на вдовиците, които раждат в законния срок след смъртта на съпруга си, и с оглед прилагането на *Edictum de inspiciendo ventre*. Според някои автори сенатусконсултът е допълнен с друг сенатусконсулт пак от времето на Хадриан, с който приложното поле на изследването на майчинството е и за съмнения за бременност или отричана бременност и по време на брака.

та – симулирана или отричана от разведената съпруга или от вдовицата с най-различни цели, т. е. съмненията относно майчинството, както и запазването на интересите на *pater familias* относно неговия наследник, върху който той може да упражни *patria potestas*¹²⁰. Това не е свързано само с бащините чувства и традицията за предаването на фамилното имущество и култ към детето, но и с привилегията на *ius tria liberorum*, която е значителна и се прилага както по отношение на жените, така и на мъжете, а също и с оглед задълженията за издръжка по отношение на децата и всякакви други права, произтичащи от майчинството и бащинството¹²¹.

Следователно и майчинството, и бащинството са поставени в зависимост от приблизителното определяне на момента на зачеването, протичането на бременността и раждането на дете в рамките на определените срокове, както и здравословното състояние на детето (ако е преждевременно или навременно родено) и неговата жизнеспособност¹²². Но не бива да се забравят и някои други обстоятелства – биологична годност на жената да бъде майка, което включва критериите за полово определеност, фертилна възраст, здравословно състояние (липса на недъзи и заболявания, водещи до стерилитет) и пр., които се вземат предвид при оспорването на майчинството¹²³.

Създаването на наследници, от което зависи съществуването на фамилията, приемствеността на поколенията и на култа на дедите се

¹²⁰ Вж. проследяването на еволюцията на правните средства за защита на нероденото дете и на бащинството, но и за установяване на майчинството у Evans Grubbs, J., Parkin, T. The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World. Oxford, Oxford University Press, 2013, 352–353 на <https://books.google.bg/books?id=eZTLAgAAQBAJ&pg=PA353&lpg=PA353&dq=SC+Plancianum&source=bl&ots=ItAukc1VzX&sig=ACfU3U0d276s4m5GbG6DBqviOwr6oWpucw&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwj9ytqBoZPpAhUYilwKHViYC3cQ6AEwA3oECAoQAQ#v=onepage&q=SC%20Plancianum&f=false>

¹²¹ Относно привилегията на *ius tria liberorum* вж. Zablocka, M. Il ius trium liberorum nel diritto romano. – In: BIDR, 91 (1988), 361–390 и цитираната там литература. Относно издръжката вж. Corbo, C. Genitori e figli: l'affidamento e le sue origini nell'esperienza giuridica romana. In: SDHI, 77 (2011), 55–104. Вж. и D. 25.3. *De agnoscendis et alendis liberis, vel parentibus, vel patronis, vel libertis; CJ. 5. 24. 25.*

¹²² За недъгавите и нежизнеспособни деца, както и за децата с неопределен пол вж. Monaco, L. Percezione sociale e riflessi giuridici della deformità. – In: Diritti degli altri in Grecia e a Roma. Sankt Augustin, Academia Verlag, 2011, 396–415. Във връзка с това се цитира и D. 50.16.129 (*Paulus libro primo ad legem Iuliam et Papiam*) *Qui mortui nascuntur, neque nati neque procreati videntur, quia numquam liberi appellari potuerunt.*

¹²³ Относно тези критерии вж. Gourevitch D. La matrone romaine poussée à la procréation. In: Topoi. Orient-Occident. Supplément 10, 2009 – Femmes, cultures et sociétés dans les civilisations méditerranéennes et proche-orientales de l'Antiquité на https://www.persee.fr/doc/topoi_1764-0733_2009_act_10_1_2658

открива и в един древен обичай, който се практикува и у други антични народи – т. нар. „заемане на съпруга“. Тази практика е съществувала не само в социалните низини, където осигуряването на потомство е свързано и с работната сила във фамилията. Тя е засвидетелствана и в аристократичните кръгове, и сред управляващите във връзка със сродяването с политически цели, но и с оглед запазване на фамиленото богатство, което поражда едни изключително сложни връзки на родство и сватовство.

Плутарх¹²⁴ и Апиан¹²⁵ описват историята на Катон Младши (*Marcus Porcius Cato Minor/Uticensis*)¹²⁶ и неговата съпруга Марция, датирана към средата на 50-те години на I в. пр. Хр. и свързана с фамилията на Август. Въпреки силните чувства между съпрузите и наличието на деца Катон след многобройни настоявания „отстъпва“ Марция на приятеля си, оратора Квинт Хортензий Гортал, чиято съпруга е бездетна. Марция ражда и на него двама сина, а след смъртта на Хортензий се връща при Катон, сякаш той временно я е „отстъпил“ на приятеля си¹²⁷. В съчиненията на древните автори на преден план е поставено възхищението на Хортензий към Катон и неговото желание двете фамилии да се сродят и да имат общи наследници, възпитани в републиканските традиции и да бъдат политически съюзници. Не е известно какво е било отношението на Марция към тази размяна на съпрузи, но е засвидетелствано известно негативно обществено отношение съвсем не за двата брака на Марция, колкото за факта, че Марция се връща при първия си съпруг доста богата наследница. Самият Цезар, който е политически противник на Катон, го упреква в „търговия със съпруги“, макар и зад това да стоят сложни политически интереси и партньорства.

По-важното е, че историята съвсем не изглежда изключителна и невероятна от гледна точка на концепциите на римския елит в края на

¹²⁴ Plut., *Cato minor*, 25, 4–9.

¹²⁵ App., *De bellis civilibus Romanorum*, 2, 14, 99.

¹²⁶ Марк Порций Катон Младши (роден 95 г. пр. Хр. и самоубил се в 46 г. пр. Хр. в Утика, Северна Африка, поради което е наречен след смъртта му Утически) е един от видните политици в края на Републиката. Той е правнук на Марк Порция Катон Старши Цензор и един от най-пламенните защитници на републиканското управление. Легат (67 г. пр. Хр.), военен трибун (67–66 г. пр. Хр.), плебейски трибун (64 г., 62 г. пр. Хр.), квестор с пълномощия на пропретор (58–56 г. пр. Хр.), претор (54 г. пр. Хр.), неформален лидер на аристокрацията в Сената до началото на войната между Помпей и Цезар, философ-стоик.

¹²⁷ Подробно вж. Cantarella, E. *Matrimonio e sessualità nella Roma repubblicana: una storia romana di amore coniugale*. – In: *Storia delle donne*, 1 (2005), 115–131 и различните интерпретации на казуса.

Републиката и началото на Империята за брака и съпружеските отношения. Авторите, които специално се занимават с тази история, твърдят, че отстъпването на съпруга другиму с прокреативна цел съвсем не е рядкост и не провокира никакъв обществен негативизъм или морална укоримост, а дори е често явление предвид общата цел: развитие и нарастване на римската *civitas* и възпроизводство на римските граждани, стабилност на римския народ и на неговите видни представители, които имат значимо място в управлението на Империята¹²⁸. Така Cantarella приема, че бракът в тази епоха, както и по-късно, е основната институция, свързана с репродукцията на *populus romanus* и всякакви романтични, емоционални и пр. моменти нямат отношение към основния дълг на всеки римлянин да служи за просперитета на своя народ¹²⁹. Така икономическите, социалните и политическите причини за съществуването и поддържането на подобна практика на „заемане“ на съпруги, започнала още в зората на римската държавност с легитимирането на отвличането на Сабинянките, има своето специфично приложение в епохата на Късната Република и по времето на Империята чак до приемането на християнството като официална религия.

Фактът, че когато Марция става съпруга на Хортензий, тя е бременна от Катон, очевидно не смущава нито историците, нито юристите или обществото, а се приема спокойно като добра и установена практика¹³⁰. Възникват редица въпроси: задължително ли трябва да се признае

¹²⁸ Вж. Cantarella, E. *Matrimonio e sessualità*, cit., p. 119 ss.

¹²⁹ Плутарх изрично го казва: *Plut., Cato minor*, 25. 5. Около половин век по-късно самият Октавиан Август се жени за бременната Ливия, която, вече омъжена за него, ражда втория си син Друз на бившия си съпруг. Август принуждава Друз Нерон да се разведе с Ливия, но подобни случаи съвсем не са рядкост в римското общество дори в III в. Вж. в този смисъл становището на Улпиан от коментара му към едикта (D. 43. 30. 1.5), свързан с процес за прилагането на *interdictum de liberis ducendis* от страна на *pater familias*, който иска да разтрогне брака на своята дъщеря против волята ѝ и тази на съпруга ѝ, при това ако от брака има и деца. Становището на юриста е категорично против тази практика: бракът да не се смущава от упражняването на *patria potestas*: *Et certo iure utimur, ne bene concordantia matrimonia iure patriae potestatis turbentur*.

¹³⁰ В същия смисъл Плутарх, съпоставяйки живота на Ликург и Нума (Lycurgus-Numa, 3. 1), твърди, че и двамата следват политика на обединяване и продължаване на роднинските връзки чрез бракове и раждания, като съпрузите са освободени от егоистичната ревност към съпругите си. Но докато при римляните жената, родила достатъчно деца на своя съпруг, законно преминава като съпруга в другата фамилия и ражда в нея деца – наследници, при спартанците жената остава в дома си, а съпругът ѝ може да се „споразумее“ с друго да си я „споделят“ и тя също да му роди деца, които да бъдат негови. Практика, нрави и аргументи, напълно непознати за съвременето и считани за примитивни, варварски и пр., но достатъчно ясни и не поражаващи притеснения за древните народи!

бащинството на бившия съпруг, ако детето се роди в законния срок на бременността, или ако той не възразява, да се приложи принципът за бащинството, определяно според действащия брак? Присъствието на Катон на брачната церемония на Марция и Хортензий сякаш дава отговор на въпроса: по-важен се съюзът между двете, дори трите фамилии и раждането на наследник в брака с Хортензий, отколкото претендирането на бащинство и релевирането на чувства и амбиции за признаване на биологическия произход на децата¹³¹. Всъщност неоспоримостта на бащинството, свързано с брака, като принцип в римското право отговаря именно на това разбиране за неговата прокреативна функция.

Още едно свидетелство в тази насока се съдържа в надгробната възхвала на Турия (8–2 г. пр. Хр.), която, бидейки бездетна, предлага тя самата да избере нова съпруга на мъжа си, която да му роди деца, които да бъдат общи и тя да ги обича като свои. Ако можем да се доверим на искреността на съпруга на Турия, той запазва за нея цялата си обич и признателност, засвидетелствани в надписа¹³². Не се знае със сигурност дали е имало развод, дали след раждането на дете от друга съпруга Турия отново се е върнала във фамилията и се е грижила за детето¹³³.

Интересите на фамилията и на обществото като цяло са свързани и с практиката на осиновяването, възприемано още в най-древния период от историята на Рим като средство за осигуряване на продължаване на поколенията и стабилност на фамилията. Но ако се приеме прилагането на презумпция за бащинство с оглед само на съществуващия брак, то осиновяването би породило много проблеми. При него несъмнено възниква връзка между *pater familias* и *filius/filia familias*, без наличието на брак да е необходима предпоставка. Дори когато осиновителят е женен, от значе-

¹³¹ Вж. надписа във FIRA, III, p. 209; CIL VI, 1527; Inscriptiones Latinae Selectae 8393. Тълкуването на надписа вж. у Lindsay, H. The man in Turia's life, with a consideration of inheritance issues, infertility, and virtues in marriage in the 1st c. B.C. – In: Journal of Roman Archaeology, 22 (2009), 183–198 и цитираната там литература.

¹³² Cantarella, E. Op. cit.; De Simone, M. Sulle tracce di un'antica prassi: la c.d. cessione della moglie. – In: Estratto dagli AUPA, 54 (2010–2011), p. 7 ss.

¹³³ IJ .1.11.4. *Minorem natu non posse maiorem adoptare placet: adoptio enim naturam imitatur* ... Срв. и D. 1.7.16 (*Iavolenus libro sexto ex Cassio*) *Adoptio enim in his personis locum habet, in quibus etiam natura potest habere*. Вж. Lindsay, H. Adoption in the Roman world. Cambridge, Cambridge University Press, 2009; Horvat, M. Les aspects sociaux de l'adrogation et de l'adoption a Rome. – In: Studi in onore di G. Grosso; Vol. VI. Torino, G. Giappichelli, 1974, 45–53. Срв. за развитието на тази максима Roumy, F. *Adoptio naturam imitatur: Étendue et portée d'une maxime aristotélicienne dans la pensée juridique médiévale (XIIe–XVe siècles)*. – In: Médiévales, 35 (1998), 51–60.

ние е само приемането на детето във фамилията, от което зависи неговия статус. Не се допуска осиновяване от жени, когато те не са омъжени или са вдовици или разведени, дори и да са *sui iuris*, доколкото не могат да имат своя фамилия. Но ако осиновителят е женен, може да се разсъждава доколко с осиновяването се създава обвързаност и с *mater familias*.

Осиновяването се приема като имитация на природата (*adoptio naturam imitatur*)¹³⁴. В описанието на осиновяването на неподвластен (*adrogatio*) Авъл Гелий дава формулата, произнесана пред комициите в присъствието на понтифиците, в която изрично се казва, че осиновеният става *filius familias* така, както ако би бил роден от *pater familias* и *mater familias*¹³⁵. Това обаче не е категоричен аргумент за правото единствено женен римски гражданин да осиновява било чужд подвластен, било неподвластен. Нещо повече – сведенията от неюридическата литература насочват именно към ситуациите, в които осигуряването на наследник чрез осиновяване е по-често от неженени, разведени или вдовици, а по-рядко – при бездетни бракове¹³⁶.

При едно по-късно развитие на института на осиновяването на чужди подвластни, създаден за целите на наследяването, се развива паралелен ритуал, наречен *oratio in adoptionem*, който също има символично значение за потвърждаване на съгласието между двамата *patres familiarum* за прехвърлянето на подвластно дете от една фамилия в друга и възникването на бащина власт за осиновителя. Античните автори свидетелстват за традиционното използване още в Закона на Дванадесетте таблици на процедурата на еманципиране на подвластния чрез трикратна манципация от страна на *pater familias* и приемането му от *pater adoptivus*. При нарасналото значение на автономията на волята на пълноправни-

¹³⁴ Aul. Gell., N.A., V.19.9... *Eius rogationis verba haec sunt: "Velitis, iubeatis, uti L. Valerius L. Titio tam iure legeque filius siet, quam si ex eo patre matreque familias eius natus esset, utique ei vitae necisque in eum potestas siet, uti patri endo filio est. Haec ita, uti dixi, ita vos, Quirites, rogo"*.

¹³⁵ Вж. Badel, C. L'adoption: un modele depasse? – In: Les strategies familiales dans l'Antiquité tardive. Paris, Maison des sciences de l'homme, 2012, 81–108; Lepore, P. A propositio di hereditas, dignitas, adoptio e trasmissione del potere in Roma antica. – In: Rivista di storia antica, 43 (2013), 277–295.

¹³⁶ IJ.1.11.pr. *Non solum tamen naturales liberi, secundum ea quae diximus, in potestate nostra sunt, verum etiam ii quos adoptamus*. Вж. Russo Ruggeri, C. La datio in adoptionem. Vol.1. Origine, regime giuridico e riflessi politico-sociali in età repubblicana e imperiale. Milano, Giuffrè, 1990, p. 11 ss. Срв. и по-новите изследвания за осиновяването като способ за придобиване на patria potestas на Arcaria, F. Religio e ius privatum in Roma antica. – In: Religione e diritto romano. La cogenza del rito. Roma, Libellula Edizioni, 2015, 21–34; Peppe, L. I diversi volti della famiglia romana. – In: Index, 45 (2018), 213–219.

те римски граждани правният акт – волеизявлението за осиновяване, замества естествения факт на раждането, като му придава същите правни последици и в този смисъл е определението, че *adoptio naturam imitatur*¹³⁷.

И накрая би следвало да отбележим прокреативната функция на брака и в случаите, когато при конкубинат и други фактически съпругески отношения се раждат деца. Докато за класическите юристи единствено се допускат смекчения на строгите правила по отношение на съпругите – латини и peregrini, в следкласическото право постепенно се налага правилото за узаконяване на децата при последващ (но правно допустим) брак между бащата и майката¹³⁸. Преодоляват се и някои забрани за конкубинат, като с оглед на „чистотата“ на съжителството и поколението се въвеждат забрани само по отношение на представителите на висшите съсловия (*honestiores*)¹³⁹. Християнската религия заема противоречиво отношение към извънбрачните съжителства, но императорското законодателство налага един хуманен модел за поставяне на преден план на интересите на т.нар. *filii naturales*, на който тя не може да се противопостави. Той се запазва през Средновековието и който всъщност е в основата на концептуалното конструиране на презумпцията за бащинството от глосаторите.

5. Заключение

В наши дни всяко съчинение, посветено на римскоправните норми, не се създава само за себе си, а във връзка с разкриване на генетичните концепции на някои съвременни правни институти и принципи. Проблемите на брака, свързани с майчинството и бащинството, са едни от най-значимите, но и универсални и винаги актуални, защото се отнасят

¹³⁷ Вж. по-специално въвеждането на новите принципи и правила от император Константин у Astolfi, R. Costantino e la legittimazione dei figli naturali mediante matrimonio. – In: *Utrumque ius*, 26 (1994), 227–265; Navarra, M. Testi costantiniani in materia di filiazione naturale. – In: *AARC* 7 (1988), 459–475; McGinn, T. A. J. The social policy of emperor Constantine in *Codex Theodosianus* 4, 6, 3. – In: *TR*, 67 (1999), 57–73. Вж. относно развитието на тези правила в Юстиниановото право у Lanata, G. I figli della passione. Appunti sulla Novella 74 di Giustiniano. – In: *AARC* 7 (1988), 487–493; Cusma Piccione, A. La perdita Lex Constantiana ricordata in C. 5.27.5: spunti per una rilettura. – In: *AURA* 62 (2019), 155–174.

¹³⁸ Вж. Fayer, C. *La familia romana*, cit., 28–54 и цитираната там литература.

¹³⁹ Вж. Бакари, М. П. Връщането към принципите на римското право преди законодателната инволюция, – В: *Ius Romanum*, 2 (2020), p. 22 ss. на <https://iusromanum.info/portfolio/br-2-2020/>

до самото развитие на човешката цивилизация. И именно при тях върху конкретиката и казуизма на римските *iurisprudentes* в продължение на столетия се натрупват абстракции, концептуални „инкрустации“ и отдалечаване от моделите – първообрази. Това може да се интерпретира както позитивно, свързано с развитието на обществото и променящите условия и политики в различните исторически епохи, така и негативно – с изгубването на онази *ratio iuris*, основана на прагматизма и традиционализма, така необходими за стабилността както на семейството, така и на цялото общество. Във връзка с това една от основните тези на проф. Мария Пиа Бакари, чиито съчинения са посветени изцяло на тази проблематика, счита, че „трябва да се създаде мост между историята, паметта (запазена от народите и различните култури) и бъдещето (проектите за реализиране), според основната задача на юристите, която все повече се забравя: всеки ден да се създават полезни инструменти за усъвършенстване на обществото (*cottidie in melius produci* според Помпоний в D. 1.2.2.12)“¹⁴⁰. Според нея основната цел на романистите днес трябва да бъде да възстановят историческата памет, връщайки се към източниците и древните институти, за да се изчистят някои предразсъдъци, абстракции и съвременни манипулации¹⁴⁰.

Съвременните концепции за брака отразяват една социална действителност, в която прокреативната функция сякаш не се поставя на преден план. Акцентите върху консенсуса при съпругеското партньорство (схващано не само като хетерогенно), взаимните права и задължения, имуществените отношения и пр. заемат значително пространство в правната уредба на семейните отношения. Наред с това, вече на плоскостта на създаването на поколение се поставят нови предизвикателства пред правото във връзка с асистираната репродукция, сурогатното майчинство и пр. Това от своя страна изисква едно моделирано отношение към брака и неговите основни цели, при което преценката за приемственост на простиците правила от Древния Рим също трябва да има известна пластичност.

В моето изследване се спрях на правната уредба на отношенията, свързани с *matrimonium procreandorum liberorum causa*. Но според сведенията от неюридическите източници бракът, насочен към създаване на

¹⁴⁰ Вж. Peter, O. M. *Liberorum quaerendorum causa. Image idéale de mariage et de filiation en Rome*. RIDA 38 (1991), 285–331.

поколение, се явява един социален и политически идеал¹⁴¹. В правните текстове виждаме определения, норми, казуси и дискусии при разрешаването им. В литературата може да се проследят реалните им прилагане и множество по-конкретни ситуации. В областта на личните отношения, включително в една толкова интимна сфера, в която се създава поколение, социологическият анализ за епоха, отдалечена на повече от две хилядолетия, е твърде приблизителен. И ако Улпиан, в началото на III в. сл. Хр., акцентира на прокреативната функция на римския брак, то има достатъчно основания да се съмняваме в житейската правдивост на тази концепция. Икономически проблеми, войни и политическа нестабилност, огромна територия, разселване и движение на населението, отстъпване от традиционните обичаи и морални ценности, проникване на чуждоземни религиозни култове, културни и етнически елементи и една разнородна медицинска наука и практика, понякога твърде отдалечена от римските традиции и идеали за семейството, ролята на жената, създаването и отглеждането на децата и пр. Отделно в рамките на Римската империя има различни брачни обичаи, концепции за брака и семейството, свързани с различните народи и етноси и правото не винаги отчита това.

Необходимо е да се има предвид и един друг аспект на проблема. Авторите, които пишат по темата за брака и създаването на поколение, са мъже. В съчиненията на Салюстий, Цицерон, Плиний Стари, Плиний Млади, Светоний и др. е отразен публичният живот и съответно и публичното отношение по тези въпроси – като констатации, идеализирани образи или като насоки на една бъдеща политика. Запазените документи с частен характер, предимно от Египет, представят една фрагментарна картина, при това с твърде различен произход и традиции от изгражданите, но и променяни през вековете римски обичаи и виждания и реалния бит на Апенините. До нас не са достигнали никакви сведения, създадени от жени – нито например отговорите на Теренция, съпругата на Цицерон, на писмата на своя съпруг (впрочем писани със съзнанието и намерението един ден да бъдат публикувани), нито на елегантните съчинения на Корнелия – майката на братята Гракхи или автобиографията на Агрипина – съпругата на император Клавдий и майка на Нерон и пр. Въобще едни от основните затруднения за изследването на темата се дължат на тенденциозната историография и морализаторска проза и

¹⁴¹ Вж. Peter. Op. cit., p. 290.

философия, които дават отражение и върху правните норми, макар и в обсъждането на отделни казуси да се прокрадва светлина върху реалните отношения¹⁴².

По темата могат да се правят и анализи в икономически план, валидни както за по-ниските социални нива, така и за аристокрацията: ако съпругата роди твърде много деца във фамилията, имуществото няма да е достатъчно за отглеждането им (за по-бедните) или за запазването на определен висок стандарт, който е от значение за политическата кариера и социалното място както на *pater familias*, така и на поколението му – за аристокрацията и конниците. Отделно се поставя въпрос и за раздробяване на фамилията при наследяването, което също отслабва влиянието и позициите на големите фамилии на управляващата върхушка. Следователно, ако правото заема определена позиция за насърчване на прокреативната функция на брака, то е в търсене на достатъчно сериозни стимули и аргументи затова в условията на едно твърде стратифицирано общество, за което голямото патриархално семейство на римските граждани-земевладелци, е само един далечен образ от миналото.

Така единственото, което с по-голяма степен на сигурност може да се твърди, е че в края на Републиката и по времето на Принципата започва процес на демографски проблеми, който малко се повлиява от речите на ораторите или от законодателните мерки, а още по-малко пък от теоретичните виждания на юристите за същността на брака, неговото предназначение и цел¹⁴³. Без прекален скептицизъм може все пак да се приеме, че едно стабилизиране на концепцията за римския брак като основа за съществуването и развитието на фамилията – не само като социална, но и като икономическа общност определено би повлияло на обществените нагласи и формирането на приемливо и одобрявано от публичната власт поведение в сферата на личните отношения¹⁴⁴.

¹⁴² Scheidel, W. (ed.) *Debating Roman Demography*. Leiden. Brill Academic Publishers, 2001.

¹⁴³ Scheidel, W. (ed.) *Debating Roman Demography*. Leiden. Brill Academic Publishers, 2001.

¹⁴⁴ Вж. Humbert, M. *L'individu, l'État: quelle stratégie pour le mariage classique?* – In: *Publications de l'École Française de Rome*. 129 (1990), 173–198 на https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1990_act_129_1_3786

С изследването, посветено на римския брак и неговата прокреативна функция, бих искала да привлека вниманието¹⁴⁵ и към съвременните проблеми в тази област, към успешните и неуспешни политики на протекция и насърчаване от страна на публичната власт в Древния Рим, към правните норми и тяхното моделирано прилагане тогава, когато трябва да се защитят интересите на по-уязвимите членове на обществото, на определени социални слоеве и като цяло да се гарантира развитието и просперитета на даден народ и нация.

¹⁴⁵ Вж. по-подробно именно за Августовото брачно законодателство във връзка с дискусиите при приемането на новия Семейен кодекс в България вж. статията ми Реформи в семейното право в Древен Рим – на сайта на Апис-време/Коментари – публикация от 3.5.2009 г. – www.apis.bg/bg/products/apis-vreme.html и цитираната там литература.